

Україна після 1654 року.

Історичний начерк **Л. Ч. Шувалов** *Ш.*

Вступ.

Україна-Русь витримала на собі всю тяготу перехідної доби, яку переживала в XVII віці Річ Посполита. Віймові обставини, в яких пробувала тоді Україна, привели до того, що виплутуючись з невідгідних для себе рамок Литовсько-Польського королівства, вона піддала ся чарам, що звичайно має усяка політична сила в періоді свого росту, і злучилась року 1654 з Московською державою, що була такою могутною силою. Московська-ж держава встигла за дальші сто років приладити Україну майже до тих порядків, які були в ній в часи перед повстанем Богдана Хмельницького.

Не можлива річ була лишати ся Україні XVII віку в звязку з Польщею. Після Люблинської унії (1569) на всі руські землі в. кн. Литовського мали ростягати ся польські кріпацькі порядки. Усюди по місцях, де жили вільні селяне і козаки, з'явились польські пани і, покликуючись на кріпацьку практику Польської держави та на видані їм королівські грамоти, почали збирати з селян різні податки. Прихід польських панів особливо був важким за для народу, що жив за р. Росю, у хліборобській країні, котру два попередні віки шляхта не вважала за добру для життя — раз через розмірну близькість її до татарських кочовищ, а в друге і через те, що в XVII віці зручнійш було жити в лісових місцях, бо хазайство велось лісове, ловецьке, пчільницьке,

Статя ся написана кілька років тому, але надруковано було з неї тільки розд. III (по російськи). Хоч потім прибуло дещо нового матеріалу, а подекуди погляди автора вимагають де в чім поправки, ся статя, на наш погляд, може бути корисною, за браком подібних оглядів в літературі. Фед.

а не хліборобське*). З початку-ж XVII віка, як підупали попередні жерела хазяйства, треба було прийматись до хліборобства, тим більш, що на продаж зайвих продуктів саме перед тим було придбано такий приморський пункт, як Гданськ. А як землі за Росю, що до ґрунтів, були далеко зручніші до хліборобства, ніж землі Подіся, то й не диво, що саме сюди посунулись шляхтичі після того, як їм стала ясною ся економічна криза. Їх тоді вже не лякала близькість до Татар: селяне, що тут жили, обернувшись на козаків, були Татарам острахом, а ще до того в сумежних степах жили тепер запорожські козаки, котрі не допускали Татар безкарно нападати на Київщину, Браสลівщину, Волинь і Поділе. З'явившись в насиджені селянські кубла, придбавши добро чужим коштом — коштом козаків, шляхтичі почали вимагати і від селян, і від козаків абсолютного підданства своїй панській волі. По устрою Польської держави вільних селян зовсім не могло бути в краю, а козаків з часу Стефана Баторія тільки всего і лічилося, що 6000**). От воно і зрозуміло, що уряд Річи Посполитої не міг не переводити закріпощення і селян, і усіх нереестрових козаків отсим шляхтичам, що приходили в сей край. Відсіля-ж то й іде початок козацьких та селянських повстань, що скінчили ся рішучим заміром Українців нарешті розірвати усякий звязок з Польщею та з'єднатись з Москвою.

Та не одні соціально-економічні обставини підопхнули Україну на таке діло. Перехідна доба, яку переживала Польсько-Литовська держава в XVII віку, дала себе знати ще й релігійними утисками над православними з боку католиків. Силкування зробити в Річи Посполитої міцну державу довело короткозорих польських політиків до того, що вони прийнялись запроваджувати в краю єдину віру, через що повинно було наче-б то настати і повне єднання всіх народів, що склали державу. На дісидентів підняв ся усюди утиск в краю, а задля найбільш численної частини з їх числа — задля православних було ужито церковної унії. Одначе козаки і селяне ворожо зустріли заходи, і повстання їх проти Річи Посполитої від сего і мали характер повстань не тільки соціально-політичних, але і релігійних. Грубі

*) Антонович В. Б. Київъ, его судьба и значение съ XIV по XVI ст. „Київ. Старица“ 1882, кн. I, стор. 31.

***) Ш. автор приймає тут традиційну Баторієву реформу; в дійсності було з нею jinakше, див. Записки т. XXII — Причинки до історії козаччини. *Ред.*

порушення вільності віри зі сторони польського уряду, що виявлялись в усяких утисках православного духовенства, в заборонах вибирати нових священників замість тих, що вибували і т. и., дуже гостро почувалось на Україні. Безмірно висою через се, ніж Річ Посполита, з'являлась тоді Українцям Московська держава, де релігійних суперечок наче-б то і бути не могло, де й сам цар був православний. І от, коли Хмельницькому довелось розмірковувати, з яким сусідом найзручніш усього було-б з'єднати ся за для дальшого життя, то він і вибрав Москву. А про те не можна не бачити, що найбільш Українців до Москви тягла її політична сила, яка зростала що дня все більше і більше.

Заразом з Україною 1654 року прийшло під Московську залежність і Запороже. Козаки, що складали його, були переважно втікачі з України, віри православної. Зрікшись родини і живучи грабуванням та степовими промислами, вони оселились там, куди ще довше не досягала власть польського уряду, аніж у країні за Росю. Помалу вони завели у себе вільну спілку, вояцьку державу, і на чолі її був кошовий, якого вони обирали раз на рік. Не підпадаючи важким порядкам Польсько-Литовської держави, Запорожці ніколи одначе не розривали звязків з українським людом, опанованим сими порядками. Горе України було й їх горем, вони були речниками народньої маси, до котрої самі належали до часів мандрування на Запороже. Війни їх з Татарами та Турками теж були їх службою за для свого народу; до сеї-ж війни з невірними їх заохочували часами і польські королі, даючи їм платню та привілегії. Після-ж того, як виявилась та ворожнеча поміж українським людом і шляхетно-католицькою Річю Посполитою, Запорожці виступили палкими проводирями українських народніх повстань. Поміж їх перебували люде, що страшні були Туркам, як Петро Конашевич Сагайдачний, і такі діячі антипольських реакцій, як Павло Михайлович Бут, на призвище Павлюк, як Богдан Хмельницький та инші. Хмельницького і в гетьмани було обрано на Запорожі, з ім Запорожці воювали проти Поляків і заразом з ним вони піддали ся Москві з своєю територією. Границі „Вільностей війська Запорожського“, себ то земель, що занято було членами запорожського товариства, не були край од краю ясно визначені ні до 1654 року, ні пізнійше. „Вільности“ сї сягали від річок Синюхи та Тясьмина аж до татарських володінь, а де була границя сих останніх, теж не було відомо. Запорожці менш

Українців чарували ся силою Москви, одначе і їм часами не були зовсім чужими сі чари.

В історії такі чари сьвіжої політичної сили, подібні тому, як се ми зазначили на Україні і по части на Запорожю що до Москви в XVII віці та й пізнійш, се зовсім не виїмковий факт. Усяка політична сила, що почина виростати, завжди звертає на себе увагу і часом вона приймає в очах людей величезні, незвичайні розміри. Що з того, що подібна сила не завжди відповідає тим ідеальним бажанням, які до неї ставлять ся, що не завжди вона задовольає потреби, які повинна вдовольняти. Такі темні сторони звичайно забувають ся, коли не всіми, то хоч народніми масами, особливо коли значінне тієї чи иньшої сили оцінюють ся здалека і коли прикрі прикмети її дають себе знати лише часами. Треба, щоб вже дуже часто з'являлись помилки сієї сили, та й потрібна дуже значна політична освіта в народніх масах за для того, щоб вони могли її відповідно оцінити. Московська держава, до котрої перейшла Україна, не раз показувала ясно байдужість до України. По части знеохочували її так звані „шатости“ (непевности), часами причина лежала в охоті московського уряду їздити на коні високої політики, забуваючи про те, що робить ся поблизу. І все се одначе аж до кінця XVIII віка не могло знищити тих чарів, котрі в очах Українців огортали державу, що взяла їх 1654 року під свою „високу руку“.

Чотири головні бажання було в українського народу, коли він приставав до Московської держави. Перше — Українці змагались до повного відокремлення від Польщі усїєї своєї території; друге — вони бажали під протекцією Москви задержати автономію свого краю, хоч би тільки в своїх внутрішніх справах; третє — в значній більшості своїй — в посольстві (не в старшині) силкувались вони скинути з себе кріпацтво, і нарешті четверте — бажали вони заховати церковний устрій і практику такими, які вони були в їх, не приймаючи яких-небудь звичаїв, згідних з традиціями Москви.

Саме тоді, як прилучилась Україна до Московської держави, усе се, здавалось, було можливим, одначе житте довело, що думати так було помилкою; від сього не змінилась прихильність народньої маси до Москви; тільки тоді, як дуже вже боляче ставало, вибухало незадоволення, що одначе не виявлялось дуже отверто, хіба в народніх піснях, дуже сумних та иноді занадто

гострих*). Маючи замір прослідити, як і в чому політика московсько-петербурзьких урядових сфер не відповідала бажанням Українців, ми передивимось крок за кроком головні моменти в політиці й діяльності сих правителів що до України, починаючи - від 1654 року аж до повного розцвіту централістичного напрямку за Катерини II.

I.

Після повстання Богдана Хмельницького Україна дуже не хотіла бути під властивістю Річи Посполитої. Острах, що настануть попередні горювання після того, як знову повернеться Україна під Польщу, був щирий. Через се пеклування Московського уряду і за для власних інтересів своїх, і за для інтересів Українців, муіли прямувати найперше до того, щоб затримати під Москвою усю ту частину України, над якою дійсно гетьманував Хмельницький, коли піддавав ся в московське підданство, а друге і до того, щоб придбати Волинь, Поділе та Галичину, себ то ті українські землі, над якими Хмельницький тоді, як прилучав ся до Москви, вже не мав влади, але вони були споконвіку українськими і входили в круг емансипаційних планів Українців XVII в.

Старий гетьман дуже добре розумів сі найближші мети; їх досягнути мав московський уряд разом з козаками. І ось, приймаючи присягу на вірність цареві 6 січня 1654 року в Переяславі, гетьман переказує бояринови Бутурліну і иньшим московським послам бажання своє і козаків, аби посла царські теж заприсягли, що московський уряд не віддасть Україну Польщі. Але-ж Бутурлін, звісне діло, присяги такої вирік ся, кажучи, що тільки самі підданні заприсягають цареві, і що коли польські королі заприсягали козакам, то се через те, що вони не були самодержцями та і слова свого не дотримали, „на царське-ж слово зміни не буває“. Московські послы, звісно, тоді думали, що і без присяги з їх боку все одно Україну, що пристала до Московської держави, не віддадуть Польщі. Їм тоді хотіло ся тільки позбути ся змагань, що не личили, на їх погляд, царській величності.

А про те пізнійші факти виявили, що острах Хмельницького, щоб Україна не вернулась хоч би одною тільки частиною

*) Нарід часом дуже конкретно виявляв своє незадоволення Московью — пригадаймо розрухи по Чуднівській катастрофі. *Ред.*

своєю до Польщі, був не марний.) Польща не хотіла мирити ся з утратою України, і вже в року 1654 між Поляками та московською державою повстала війна. Король Ян Казимир був дуже заклопотаний, бо на його заразом напала не тільки Москва, але ще й Шведи. Цар Олексій міг би тоді, як що не зовсім, то всеж хоч частиною вволити бажання Українців, що піддались йому, та одірвати від Поляків хоч деякі руські землі, що підлягали ранійше Хмельницькому. Одначе сього не зробилось: цар пішов на згоду дуже скоро і прийняв її в Вильні 1656 р., бо понав віри обіцянкам польських послів, що його, царя московського, оберуть за польського короля після Яна Казимира. Широкі політичні заміри таким робом відводили царя від найближшої мети, і так і лишилось без усякої уваги одно з самих найщирших бажань українського народу.

Усе се було дуже ясно тоді такому діячеві, яким був Хмельницький. {При перших звістках про виленську згоду він навіть зрікав ся Москви і хотів пристати до Турків: „будемо і під бурсманським царем — не те, що під християнським“ !*) Обставини примусили гетьмана иншком згодити ся з Шведами та седмигородським воеводою Юрієм Ракочи про розділ Польщі, без участі Москви, що збирала ся по виленській згоді боронити Польщу від її ворогів, як країну, що так чи инакше повинна буде мати за свого короля московського царя. В поміч своїм новим союзникам Хмельницький послав козацький корпус з 12.000 чоловіка. Одначе Польща швидко довідала ся про се тай подала цареві звістку про заміри Хмельницького. Тоді цар послав до гетьмана послів, докоряючи йому за зносини з чужими державами, бо по переяславській умові такі зносини були козакам заборонені; так саме без дозволу Москви козакам було заборонено брати участь у війні з Польщею або з ким иньшим. Але Хмельницький обстав при своїм союзі з Шведами, рішучо бажаючи поправити помилку, яку вчинила Москва; та він уже хорував тоді й слідом умер, не здужавши сповнити своїх плянів. /

Щоб побачити, як багато українських земель після Богдана Хмельницького повернуло до Польщі, визначимо границі України за Хмельницького.

Хоч і дуже в важних обставинах був Хмельницький при Зборовській умові, проте він на її підставі міг уважати собі

*) Костомаровъ. Богданъ Хмельницькій 1870, т. III, стор. 237.

підвласною дуже значну країну на обидва боки Дніпра. {Організуючи підвласну йому територію з воєнного й адміністративного боку, Хмельницький поділив усю Україну на 16 полків; а кожний з сих полків обіймав певну частину, складаючись з полкових та сотенних міст та сел; се були: 1) чигиринський полк, що складав ся з 19 сотень, 2) черкаський з 18 сотень, 3) канівський з 16 сотень, 4) корсунський з 19 сотень, 5) білоцерковський (не відомо, скільки сотень в йому було), 6) уманський з 14 сотень, 7) браславський з 22 сотень, 8) кальницький або винницький з 19 сотнями, 9) київський з 17 сотнями, 10) переяславський з 19 сотнями, 11) кропивянський з 10 сотнями, 12) миргородський з 16 сотнями, 13) полтавський з 19 сотнями, 14) прилуцький з 20 сотнями; 15) ніженський з 20 сотнями і 16) чернігівський з 7 сотнями*). Простір, що займали усі ці полки, був великий; на захід межою його були ріки Горинь та Случ та Дністер, аж до устя Ягорлика; на північ Припеть, Десна та Сейм; далі на схід границя проходила через вершину Інгула, Інгульця, Тилигула та Куяльника аж по усте Ягорлика. Крім того сюди-ж треба прилучити і Запорозьку Січу з її безкраїми степами, що простягли ся по обох сторонах Дніпра.

На всі ці землі мав право Хмельницький і після катастрофи під Берестечком і нової згоди з Поляками в Білій Церкві (1651). По новій умові було між иньшим зменшено територію, де могли мати осідок реєстрові козаки, обмежено її самим київським воєводством, тим часом як по зборовській умові се право розтягало ся на воєводство Чернігівське і Браславське; одначе від сего не зменшилась сама Україна і власть гетьмана**). Се можна побачити, порівнявши ті границі, які було поставлено між Україною і Польщею незабаром перед смертю Хмельницького ім і польським послом Беньовским. Таким робом у Хмельницького з Українських земель бракувало під його властю Волини, Поділя та Галичини.

І ось воно так сталось, що Московська держава не тільки не придбала сих останніх земель, але ще і втратила усю задніпрянську, правобережну Україну. Цілий ряд московських заходів знищити автономні права України, запоручені переяславською умовою 1654 року, привели до того, що козацька

*) Максимович Соч. т. I, стор. 665 і далі.

***) Власне зменьшалась, а пізніші пропозиції Беньовского — се иньша річ. *Ред.*

старшина, яка мріяла про шляхетську автономію і через се не лякала ся польських кріпацьких порядків, стали мірковати знов про те, щоб передати Україну Річі Посполитій. Між сією старшиною були і такі діячі, що гаразд знали, до чого вони прямують, люде свідомі, і такі люде несвідомі, що прихилились до чужих наказів. До свідомих гетьманів сієї доби повинно прилучити Виговського (1657—1659), до сліпих прихильників чужих думок належав Юрась Хмельницький та його наступник по гетьманству на правому боці Дніпра — Павло Тетеря. Опираючись на автономні погляди старшини і части простих козаків, гетьмани сі почали тягнути Україну до Польщі. Але сі заходи правобережних гетьманів, починаючи з Юрася Хмельницького, були дуже непевні, бо народ український, як і ранійш, чекав собі ратунку від звязку з православною Московією. Не диво, що поруч з гетьманами, що відхилились від Москви, з'явились гетьмани, що тримались вірних Москві народніх мас і козацьких лівобережних полків. Гетьмани — наказний Сомко і дійсний Брюховецький були сучасники гетьманів Юрася Хмельницького та Тетері і гетьманували на лівому березі Дніпра, зістаючись вірними Москві, хоч Сомко і не мирив ся з її воеводами. При таких обставинах московський уряд навіть після помилок своїх що до вкорочування прав України, все-ж міг би не віддавати України Полякам. Вийшло инакше.

Року 1659, дякуючи Виговському, згода з Польщею була Московією порушена, а року 1660, коли Польща не схотіла згодитись на ті межі, які цар їй пропонував, прийшло ся Москві зламати свою виленську умову з нею і оповістити війну. В сій війні Москві не пощастило. Московське військо, що лишило ся без підмоги Юрася Хмельницького, було розбите Поляками і весь сей похід на Поляків скінчив ся важкою для Москви чуднівською умовою (в листопаді 1660 року). Майже вся Україна повинна була одійти до Польщі, тільки полки переяславський, ніжинський та черниговський не підпадали їй, а полки полтавський, прилуцький та миргородський „було приведено в послушенство“ цареві полковниками переяславським Сомком та ніженським Золотаренком. Таким здобутком не був задоволений Ян Казимир; йому хотілось зовсім знищити справу Хмельницького. Року 1663 король рушив з війском на лівобережну Україну. Йому допомагав Тетеря з правобережними козаками. Одначе королівське військо розбили гетьмани Брюховецький і воевода московський

Ромодановський. А тут ще Запорозжці під проводом Сірка та Сулими, що були позаду короля, почали забирати міста на правому боці Дніпра. Через те в 1664 році Ян Казимір повинен був повернутись в Польщу і кинути думку придбати лівобічну Україну. Про се не було мови і в дальші роки, коли гетьманом став на правому боці, замість Тетери, Петро Дорошенко, людина дуже ворожа Польщі та прихильна до народніх інтересів, не менш, як до автономного принципа (1665). Здавалось, що при таких умовах московському урядови було-б тільки згодитись на автономні права, що ранійш було дано Україні, та затвердити Дорошенка гетьманом і лівого берега замість улесливого інтриганта Брюховецького — і знов всі сили народа українського було б злучено на придбанне України-Руси московському урядови. А проте саме тоді Москва почала умовлятися з Поляками, а слідом повсталася й андрусовська угода 1667 року, і по ній межею між Московщиною та Польщею повинна була стати річка Дніпро, Київ з его округою на одну милю повинен був лишити ся під Москвою тільки на два роки, а після сего знов одійти до Поляків, Запороже-ж мало зіставатись в послушности обох держав і служити їм для боротьби з Татарами й Турками. Дуже багато віддавала Москва Польщі. Саме через се український народ був незадоволнений, а проте віра його в силу Московської держави і в її користь для України від сього не стралилась. Сам Петро Дорошенко, як побачимо, був прихильником такої віри.

По андрусовській угоді Дорошенкови, яко гетьману правобічної України, треба було зректись гетьманства обох боків Дніпра, і лишаючись на правому березі вигадати собі який небудь *modus vivendi* з Польщею. При умовах з Поляками він одначе виявив дуже щиро автономічні змаганя, і Поляки через се воліли підтримувати иньших гетьманів — перше Суховія, а потім Ханенка, що виставляли Запорозжці. А Запорозжці за увесь час усіх сих розрухів не мали ніякої консеквентної політики. Під впливом таких людей як Сірко встоювали вони то за Москву, то за Поляків, то навіть за кримського хана. Дорошенко, як тільки з'явилися запорозькі претенденти на гетьманування, почав думати, що треба оперти ся йому на Москву, сподіючись вернути ся до переяславської умови; але Москву спиняла тоді андрусовська умова з Польщею, і боаре іменем царя Олексія відповіли Дорошенкови порадою, щоб він „на користь України, як вимагає андрусовська умова, був щирим підданим польського ко-

роля". Тоді Дорошенко наваживсь прилучити Україну до Турків на тих самих умовах, на яких пристали до неї Молдавія та Валахія. Туреччина не виреклась прийняти Україну і послала Дорошенкови військо для боротьби з його супротивниками за гетьманування на правому боці — Суховієм та Ханенком. Під час цього приходу Турки взяли Камінець (р. 1672), обложили Львів. Зляканий ними польський король Михайло Вишневецький скоріш пішов з ними на згоду в Бучачі і в сій угоді він зрік ся на користь Турків Поділя і Київського воеводства. Угода ся начебто розв'язала руки Дорошенкови. Приставши до Турків він і до 1672 року усе добивав ся московського підданства, після ж 1672 року, коли московському уряду нічого було лякатись зломати андрусовську угоду, бо більшу частину правобічної України віддав Туркам сам польський уряд, він почав дуже наставати до московського уряду з своїм проханням. Україна позбула-б ся багато лиха, коли-б московський уряд, признаючи справедливість доводів Дорошенка, згодив ся потвердити його гетьманом обох боків Дніпра. Алеж самостійність Дорошенка та його завзяте лякали московський уряд. Гетьманом на лівому боці Дніпра, замість вбитого козаками Брюховецького, що зрадив народнім інтересам, було обрано не Дорошенка а Многогрішного, а по нім наступив року 1679 Самійлович. Самійловича на Переяславській раді оголошено гетьманом обох боків Дніпра, і він тоді почав воювати з Дорошенком, Турками та Поляками. Сі невпинні війни докінчили руїну правобережжя. Пять років тяглась тут війна. Противником Самійловичу до року 1675 був з боку правобічних козаків Дорошенко, після ж року 1675 він зник з політичної арені і сам особисто присягнув Москві, а на правому боці його заступив яко гетьман з руки Туреччини знову Юрась Хмельницький. Скоро Туреччина стала мати ворогами знову тільки Москву та Самійловича, бо 1677 року Польща знову, вже за Яна Собєського, під Журавном, погодилась з козаками, і по сій угоді більшість Київщини лишила ся козакам, що належали до Польщі, а Чигиринщина та Запорозька Січа зістались під Турком.

Пеключись вишerti Москву з Самойловичем з правобережжя, Турки дуже завзято воювали цілих три роки — 1677, 1678 і 1678, тільки року 1680 почались переговори, що закінчились двадцятилітнім перемир'єм у місті Бахчисараї з січня 1681 року. По сій умові рішено було, що Дніпро має бути межею поміж Московською і Турецькою державами; Київ з містами Васильковим, Трипілем і Стайками зіставав ся під Москвою,

а від Київа до Запорожа міст не будувати. Остання умова висловлена була дуже виразно; після обіцянок засилати Туркам данину так, як се показано в старих грамотах, в умові стояло: „протягом двадцяти років перемиря від річки Бога до річки Дніпра султанови та ханській величествам знову міст своїх не становити і старих козацьких зруйнованих міст та місточок не поправляти; царського величества втікачів не приймати, ніяких осель на згаданих козацьких землях не заводити, лишити їх пустками“. Про Запороже в сій умові говорила стаття пята; там було прописано: „запорозькі козаки лишають ся по стороні царського величества, султану і хану до їх нема діла, під свою державу вони їх не перекликають“. Окрім того в третій статі, признаючи кримським, очаківським і білогіродським Татарам права кочувати по обох боках Дніпра на степах коло річок та їздити для кінського корму і звірячого промислу, та умова говорить про козаків місцевих і запорозьких, яко ближчих сусідів Татар: „зі сторони царського величества низовим і місцевим козакам, війська запорозького промисловим людям плавати Дніпром і по всіх степових річках по обох боках Дніпрових для рибальства, браня соли і за для ловецького промислу їздити вільно до Чорного моря“. Коли опісля прийшло ся для затверження умови обернутись до самого султана, то він всего, що доторкаєть ся Запорожа, не схотів внести в умову. Москва мусіла уступити. Умова була прийнята такою, якою її приймав султан.

Як бачимо, Московська держава після тих довгих компаній не зробила нових придбань від Турків, що заступили місце Поляків, і лишила ся при андрусовських умовах. Окрім сего відносини до Поляків лишали ся зовсім не визначеними. Тільки року 1686 була уложена згода з Поляками, що хотіли разом з австрійським цісарем Леопольдом і Московою рушити против Турків. Головні умови сії згоди, що дотикали ся України, були ось які: „1) містам Чернигову, Стародубу, Новгороду Сіверському, Почепу і иньшим, також і всій Україні по сей бік Дніпра зо всіми містами, селами і осадами, а за Дніпром — Київу з землями, що тягнуть ся між річками Ірпенем та Стугною з містами Васильковим, Триполем та Стайками зо всіма осадами, що до їх належать, лишати ся на віки під Московою. 2) За порогами Дніпра в Січі, Кодаку та в иньших місцях на Задніпрю аж по усте річки Тясьмина в Дніпро і до Чорного ліса усім тутешнім козакам лишити ся на віки під Московою. Нарешті 3) зруйновані міста, що тягнуть ся від містечка Стаск

у низ Дніпра аж за річку Тясьмин, Ржищев, Терехтемирів, Канів, Мошни, Черкаси, Боровиця, Бужин, Вороновка, Крилів і Чигирин до дальшої постанови повинні лишати ся порожніми“.

Як бачимо, андрусовська угода лишила ся в своїй силі. Правобічну Україну знов було записано за Польщею так само, як і в андрусовській угоді, тільки до Москви відійшло тепер усе Запороже, хоч воно року 1667 було під власттю і Москви і Річи Посполитої. Правда, на початку XVIII віку був час, коли правобічна Україна належала до Москви, але час сей був не довгий, та й справа ся не була тоді юридично оформлена.

Пустиню, що повстала межі Дніпром та Дністром по бачисарайській та бучацькій умовам, вже при кінці XVII віка почали оселяти збігці з Лівобережної України. Отсими збігцями надумав покористати за для своєї мети польський король Ян Собеский. Складаючи з них козацькі полки, він мав від них поміч для боротьби з Турками. Задумали ними покористатись і польські пани, що знов понаїздили на Україну, відкиля повтікали вони після Хмельничини. Уставляючи свободи на певні часи, пани почали принажувати до себе усяких бурлак з лівого берега, і як проминали речинці свобод, вони знову приймали ся на їх накладати усякі повинности. Не довго було чекати і усяких утисків православної віри з боку католиків. Так то воно і стало ся, що сим новим полкам, що мали на чолі полковників винницького Самуся та білоцерковського Палія, прийшлося не тільки воювати з Турками, але ще і ратовати ся від ріжних шляхетських утисків.

Сі полки і їх територію року 1704 опановав лівобережний гетьман Мазепа, з'явившись на правім березі Дніпра. Мазепі дуже не до вподоби був демократичний напрям Палія і те, що з лівого берега тікало до його багато українського люду. Палія по наказу гетьмана було вхоплено і заслано на Сибір. Володів Мазепа, а з ним і Москва правобережем після сего цілих 8 років, аж до 1712 року. Сього-ж року по прутській умові з Туреччиною російський цар Петро I з'обов'язав ся знову обернути в руїну усю правобережну Україну та почав з неї перегоняти людей на лівий берег, щоб передати її Польщі. Тоді було оголошено царські універсали до правобічних мешканців, що наказували всім неодмінно переходити на лівий берег Дніпра. „Як що, — наказано було в універсалі, — хто з козацької старшини і селян, також з духовного і посполського чину з'явить ся супротивником, то їх безпремінно виженуть з їх осель військом його

царського величства, яко супротивників царської волі, без жадного милування огнем розруйнують“. Таким робом відновлено межі умови 1686 р. Вони тримали ся аж до кінця XVIII віку; ще року 1782 Катерина II наказала межувати границі з Польщею по трактату 1686 року.*) У XVIII віку за Анни Іоановни було постановлено і межі з турецькими та ординськими володіннями, і до них з боку Московщини прилучились „вольности війська запорожського“. Вольности сі мали такі границі, як се видно з карти де Боскета, зложеної року 1740: на північ — р. Синюха, що тече у Бог, приток її Чорний Ташлик і приток Дніпра Самоткань, далі з лівого боку Дніпра — річки Орель і Північний Донець; на сході — лівий берег р. Кальміуса до Азовського моря; на південь — землі Джамбулацької погайської орди від гирла Берди аж до гирла Конських Вод; на південний захід — линія від устя Буга в Дніпровий лиман вздовж по Бугу до бужського запорозького гарду (варті для оборони) і далі до Синюхи.**)

Порівнюючи межі України року 1654 з межами року 1686 ми ясно бачимо, що горячі бажання Українців не бути під владою Польщі не знайшли собі в московському уряді прихильности: московський уряд не дбав про сю мрію Богдана Хмельницького і його сучасників і наступників.



*) Андриєвскій А. А. Матеріали Київ. Губ. Правл. Вып. IV. стор. 1—40.

**) Скалковскій — Історія Новой Сѣчи. Т. I. Стор. 41, 42; т. II стор. 112—114, 136—138.

Україна після 1654 року.

Історичний начерк **Л. Ч.**

[Ковець].

II.

Поруч бажання увільнити цілу Україну від Польщі, було в Українців иньше кардинальне бажання — задержати у себе в краю свої місцеві порядки. Підданство Москві розумілось тоді як признание зверхніх прав над собою московського царя, а не як злучення в одно з московською державою. Було се виказано зовсім ясно в переговорах 1654 року. В усіх проєктах умови, що дійшли до нас і що заступають нам справжню умову, котрої не маємо, визначений принцип є на лице.

„Спочатку зволь, твоє царське величество, — читаємо в петиції Хмельницького до царя Олексія — затвердити права і вільности військові, як воно від віку було в війську запорожському, що своїми правами судило ся і вольности свої мало, щоб в маєтностях і судах ані воєвода, ані боярин, ані стольник не вступались в військові суди, нехай так товариство буде суджено: „де три чоловіка козаків, тоді двоє третього мають судити“.

Далі в другій статі мова іде про тих шляхтичів, що держали землю в Черниговщині і підчас попереднього козацького повстання були по стороні Хмельницького і козаків; про їх, сих шляхтичів гетьман прохав: „щоб вони при своїх шляхетських вільностях пробували і з поміж себе старших на судові уряди вибирали, і добра свої і вільності мали, як за королів польських було, щоб і иньші, бачучи таку щирість твого царського величества, хилили ся під державу і міцну та високу руку твого царського величества зо всім миром християнським. Суди земські та місцеві тими урядниками, яких вони сами собі самохіть оберуть, мають собі правити ся, як і поперед сего було“. Далі йшла мова про відносини царських урядників до старшини по містах з маїдебургським правом (тим правом користались тоді

з українських міст Чернигов, Ніжин, Переяслав, Стародуб, Козелець, Остер, Почеп, Погар, Мглин, придбавши його за польського пановання¹⁾. В четвертій статі умови про відносини московських урядників до мійської старшини читаємо: „В містах урядників з наших людей щоб вибрано було на те здатних, які повинні будуть підданими твого царського величества правити і дохід належний справедливо до скарбу твого царського величества віддавати“. З поводу сеї статі замітка: „а бути урядникам, війтам, бурмістрам, райцям, лавникам і доходи грошеві і хлібні та усякі на царя збирати і віддавати до царського скарбу тим людям, що цар для того загального скарбу пришле, за тими зборщиками доглядати, щоб чинили правду“.

Про вибиранне гетьмана йшла мова у шестій статі, там про се казано: „борони Боже смерти на пана гетьмана (бо всяка людина смертна, без чого не можна бути) щоб військо запорожське само з поміж себе гетьмана вибирало і його царському величеству давало про се звістку, щоб то його царському величеству не було прикро, а щоб ми звіщали його царську величність про те, що діятиметь ся“.

Нарешті бажанне затримати свої давні права від чужого натиску було висловлено і в статі 16-ій петиції гетьмана: „Мають післанці наші, — сказано там, — умовляти ся, щоб новий воєвода не мав права ломати і постанови які небудь чинити, бо се-б було з превеликою досадою, бо люде до иньшого права не можуть відразу навикнути і тягарі такі не можуть носити; а коли з тутешніх людей буде старшина, тоді по правам і постановам тутешнім справлятиметь ся“.

Рєєстрових козаків гетьман виказав на 60000, і на се цар згодив ся, як і на иньші прохання гетьмана.

Судові порядки на Україні, тоді як прилучалась вона до Москви, хоч і змінились, одначе не через сторонній вплив, а по бажанням самих козаків.

За польського пановання по всій Україні були суди міські, гродські, земські, підкоморські, найвишим же судом був у цивільних справах люблінський трибунал. Судові компетенції були в значній мірі відділені від адміністративних. За Хмельниччини попередні судові порядки значно змінили ся, бо найперше значінне тоді стало мати військо козацьке та його інсти-

¹⁾ Кистяковский А. О. Очеркъ историч. свѣдѣній о сводѣ законовъ, дѣйствовавшихъ въ Малороссіи, 1879 стор. 4.

тудїї. Деякі попередні суди лишили ся тільки задля невеличкої частини шляхти та міщан, головне-ж значінне здобули військові суди. Зміна ся, як вже завважено, зроблена була самими козаками, властиво силою самої переміни в політичних і суспільних відносінах.

Починаючи від часів прилучення до Москви аж до року 1763¹⁾ судовий устрій на Україні був такий: найвисшу судову інстанцію маємо в військовій генеральній канцелярії, далі йшли — суд військовий генеральний і третейський суд при управі гетманській, а в полках: канцелярії полкові і суди полкові, в сотнях — сотенні, а в містах упривілегованих, себ то таких, що користались маґдебургським правом, — маґістратські, а в непривілегованих — міські ратуші, а в селах сільські суди.

В сих судових урядах судьями були: в військовій генеральній канцелярії — гетьман та при йому кілька людей з генеральної старшини; в другій інстанції, в суді військовім генеральнім — генеральні судії і генеральна старшина (починаючи від часів Мазепи — і бунчукові товариші, знавці в правах), в третейському ж суді — „персони ріжних чинів, совістні та в правах умілі“; в полкових канцеляриях — полковники і кількох з полкової старшини, а в полкових судах — судії й иньша полкова старшина (а далі, від часів Мазепи — і значкові товариші); в судах маґістратських — виборні урядники, по маґдебургському праву; в сотенних судах — сотник, атаман, писар, війт і бурмістр; нарешті в сільських судах — атаман, війт та кількох козаків досполитих.

Апеляція на рішення низшої інстанції подавалась у висшу інстанцію, при тім процеси козаків минали ратушний і маґістратський суди. Ратушний і маґістратський суди мали за висшу інстанцію для себе полковий суд або полкову канцелярію. На суд генеральної військової канцелярії апеляція йшла до царя²⁾.

Судили в сих судах, як і ранійше, по Литовському статуту та Саксонському Зерцалу, що вживалось у всіх містах, де тільки існувало маґдебургське право; нарешті немало користувались

¹⁾ Кистяковскій А. Θ. Очеркъ истор. свѣдѣній о сводѣ. законовъ, дѣйствовавшихъ в Малоросіи. Кіевъ 1879.

²⁾ Права, по котрымъ судился малорос. народъ Гл. VII, арт. I, пункти 2, 3, 4, 5, и 6, а також арт. XXIII, вид. Кистяковського.

тоді „натуральним правом“¹⁾. Що саме з сих трьох елементів складалось тодішнє українське право, сьому маємо доказ перше за все в значному числі рукописних перекладів Литовського статуту, що зроблені були з польських видань його XVII віку, а також в перекладах або витягах „Speculum Saxonum“, на рещті в складі „Права, яким судив ся український нарід“, кодекс, що, як побачимо, лагодив ся за Петра II, Анни Іоановни і був закінчений за Єлисавети Петровни, та тільки що не був затверджений російським урядом.

На початках після прилучення України до Москви найповажнішим пунктом в питаню про автономію був пункт про царських урядників на Україні. Згоджуючись насамперед, щоб їх присилано на Україну, Хмельницький не гадав, що присилати муть сюди значних урядників — воевод. Гетьман умовив ся тільки про те, щоб царський воевода жив собі у Києві і розумів по своєму ціль, задля котрої він жити ме у сьому місті. Пізнійше в розмові з царськими посланцями він висловляв ся: „з боярином Бутурліном ми умовляли ся, щоб бути воеводі лишень в Києві, щоб усі держави, що оточують Україну, знали про наше підданство, що в стародавній столиці великих князів руських є царський воевода“²⁾.

Запороже маючи свою спеціальну старшину — кошового і куренних атаманів, очевидночки, бажало і на далі лишити ся при своїй організації. Воно зовсім не згодило ся присягти Москві в купі з иньшими козаками. Московські бояре про се завважили посланцям Хмельницького, що „гетьман і полковники і значного чину люде присягнули цареві, але запорожські козаки, що живуть у самому Запорожі, не присягнули, і треба, щоб гетьман наказав і сим козакам дати цареві присягу“. Післанці-ж Хмельницького, що гаразд знали запорожські звичаї, відповіли боярам, що на Запорожу живуть козаки „люде малі“ і те все з війська перемінні і їх числити нема чого. Та чи справді так думали самі післанці, та й сам Хмельницький, се ще велике питанне.

З сього всього ясно, що бажання автономії існувало і на Україні і на Запорожу. Та у московських урядників не було охоти підтримувати такі бажання у своїх підвласних і хоч ба-

1) Кистяковский А. О. Очеркъ истор. свѣдѣній о сводѣ законовъ. дѣйствовавшихъ въ Малороссіи, стр. 4.

2) Костомарова Богданъ Хмельницкій, Т. III, стор. 263.

жанне зберегти в своїй країні власні порядки було не тільки у старшини, що zarazом хотіла і автономії, і шляхетних кріпацьких порядків, але і у простих козаків, що дуже тісно були звязані з поспільством та ворожо дивили ся на усяке кріпацтво, — на се бажання Українців московський уряд не звертав уваги від самого початку прилучення України до Москви. І тут нерідко московське правительство робило шкоду і своїм власним інтересам і інтересам нових своїх підданих так само, як і в справі визволення українських земель з під власти Польщі.

Нищення автономії України зі сторони московського уряду почалось zaraz після смерти Хмельницького; але за царя Олексія, Федора та царевни Софії порушування переяславської умови не були дуже примітні і тільки з Петра I царський уряд почав отверто давити в Україні усяку думку про її осібність, тільки тоді було рішено чисто скасувати старий порядок, що піддержував ся переяславською умовою. Час Петра I був важким часом і задля Запорожа: до Петра воно ще було міцне і досить самостійне, після-ж Петра по одній біді друга.

Ріжниця політичних принципів України і Москви виявилась вже за першого гетьмана після Богдана Хмельницького — за Івана Виговського (1657 — 1659). Сей гетьман не згожував ся на те, щоб московські воеводи та московські залоги осідали по містах України, не міг те-ж погодитись і з тим, щоб киевський митрополіт був під властю московського патріарха. Тоді казали його закликати задля умови до Москви. Виговський до Москви не поїхав, почувуючи, що там йому буде важче не уступати, аніж пробуваючи на Україні. Коли-ж, через упертість Москви, на новій переяславській раді накинено воевод у п'яти містах, тоді Виговський почав дуже хилитись до відновлення державних звязків з Польщею і ворожо повстав проти Москви. Успіху, як відомо, він не мав, бо проти нього було поспільство, що думки не мало про польське підданство; воно-ж бо ще й ранійше повстало проти Виговського під проводом полтавського полковника Пушкаря, що сам бажав стати гетьманом. Про те Виговський досить міцно стояв, дякуючи підмозі Польщі і Татар, і московський уряд через се усе змагав ся його прихилити до себе, поступаючись йому в різних справах. Саме тоді, як по гадячській умові Виговський думав завернути Україну до Річи Посполитої та забезпечити Україні повну автономію, прийшло ся Москві давати Виговському на приману такі обіцянки, як то, що заіменує його воеводою у Києві, що не буде московської за-

логи у Києві, що всіх родичів Виговського вона нагородить і т. и. Тільки ж Виговський не піддавав ся сим приманам, а після того самі козаки його скинули та вибрали собі гетьманом Юрася Хмельницького.

В умові з Юрасем Хмельницьким (1659 — 1660) і в умовах з дальшими гетьманами досить виразно знати прямування Москви до знищення автономії України і влади гетьмана. На першій пляні стоїть і тут питання, в яких містах мають бути царські воеводи та залоги. Вже в умові з Юрасем Хмельницьким у Переяславі року 1659 воеводам і залогам московським визначено бути у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернигові, Брацлаві і Умані. Але найбільше українських міст було занято московськими залогам за гетьмана Брюховецького (1663 — 1669), що сам запропонував завести їх на Україні (1665), сподіваючись сим придбати для себе ласку московського уряду. Навіть на Запороже задумав Брюховецький вислати московську залогу. Такий вчинок Брюховецького був тим небезпечніший, що він сам зрік ся тієї практики, що забезпечувала давню адміністративну та фінансову управу на Україні: те і друге він передав воеводам. І се все було не на словах тільки. Року 1666 гетьман передав воеводам усї полкові міста, дозволяючи їм збирати податки з мешканців. Воеводи заходились тоді переписувати поспільство, накладали на нього різні податки і т. и. Довго сего Українці терпіти не могли, почало ся повстанне, а закінчили вони тим, що воевод вигнали. Сам Брюховецький, побачивши що його запобігання ласки у Москви ні до чого не доводить, почав сам виганяти воевод, гадаючи піддати ся з Україною турецькому султанови. Але се не виратувало Брюховецького; незабаром його вбили самі козаки (1668). Гетьманом правобережної і лівобережної України міг би стати тепер Дорошенко, що був саме тоді на лівобережю, але він був примушений вернутись на правобереже для родинних справ, а Многогрішний, котрого він лишив замість себе на лівобережю супроти находу московського воеводи Ромодановського, що рушив на Україну і заняв Ніжин, замість того щоб бити ся з ним, покоровив ся цареви, сподіваючись, що його за се встановлять за гетьмана, і він не помилив ся (1669 — 1672). В Глухові вела ся з ним умова і в результаті воеводську управу і власть обмежено в порівнанню з часами Брюховецького. В сій глуховській умові сказано: „воеводам та воєнним людям задля оборони від ворогів бути тільки у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернигові і Острі з тим, щоби вони не втручали ся в українські справи; доходи збирати

до скарбу Українцям, як і було за Богдана Хмельницького. Те-ж саме від слова до слова переказано і в умові після вибору Мазепи (1687). За Скоропадського починаєть ся вже згаданий нами новий період у відносинах московського уряду до України, петровський.

Окрім справи воевод, ще перед Петром зазначились иньші обмеження української автономії. Так московський уряд мішав ся у вибір гетьмана. Тільки вибір Виговського та Юрася Хмельницького пройшли без втручання московського уряду. Всіх же иньших лівобережних гетьманів не тільки затверджувано у Москві, але навіть часом вказувано кандидатів з Москви. Брюховецького підтримувала Москва проти Самка, що не був в згоді з московськими воеводами, а Многогрішний та Самойлович, що були один по однім гетьманами після Брюховецького, були дуже незначними противниками для правобічного гетьмана Дорошенка, що дōбивав ся булави і на лівому березі; тільки неохота московського уряду, щоб гетьманом була така талановита незалежна людина, як Петро Дорошенко, і зробила те, що вибрали згаданих людей, бо при всіх сих виборах було дуже ясно, чю руку тягла Москва. Року 1687 теж було вибрано Мазепу в гетьмани дякуючи, як відомо, бажанням улюбленця царевни Софії, В. В. Галіцина.

При тім не шановано і гетьманської власти. Так московський уряд згожувавсь дати під гетьмана слободські полки: сумський, рибинський, ахтирський, харковський і увесь так-званий „білогородський разряд“. Мешканці їх були переважно переселенці з правобережя, що кинули рідну країну в важкі часи — чи після повстання Остранина та Гуні, чи після невдач Хмельницького або і за часів руїни, за його наступників. Зіставлено під безпосередню управою московських правительств і ся практика була дуже небезпечною і для гетьманщини. За Самойловича, наприклад, була суперечка між гетьманом і стародубським полковником Рославцем про втікачів, що знов прийшли з правобережя. Рославець, якого навчав ворог Самойловича протопоп Адамович, почав прохати у Москви, щоб і стародубський полк було взято під безпосередню власть царя. Проханне се не задовольнено, але могло би бути і задовольнено, раз вже були українські осади в такім становищу. Тільки дякуючи тому, що в той час ще Самойлович мав царську ласку, діло скінчило ся Сибірю задля його ворогів — самого Рославця і Адамовича. Знаючи добре, яке значіння мав „білогородський разряд“, Самойлович після Бахчисарайського перемиря (1681) прохав, щоби всім Українцям,

що живуть під білогородським разрядом, звелено було царем бути під його гетьманською властю і булавою, в заміну західної сторони Дніпра, що відійшла до Турків, але дарма.

Дуже пильно додивлялись з Москви до зносин гетьманів з чужоземними державами; Многогрішному, наприклад, зносини сї було просто заборонено, так само як і Мазепі.

Московський уряд уживав иньших способів, аби зблизити Україну до Москви так чи инакше. Так в умовах з старшиною перед виборами Мазепи з московського боку була внесена статя, щоб гетьман та старшина обовязані зближати український народ з московським і через шлюби і иньшими способами, для того аби ніхто не казав, що український „нарід гетьманського реґіменту“ і щоб усї одностайно признавали Українців за один нарід з Великоросами.

Козацькі автономісти завсїди пильно домагались, щоб нікому з Українців не вільно було мати зносини з Москвою по за гетьманом. Але московський уряд ще за Юрася Хмельницького відмовив сього: „Право безпосередніх зносин з Москвою, каже Костомаров, давало змогу ворогам гетьмана і старшині засилати доноси просто в московські прикази, а московський уряд через те міг мати потайний догляд за справами України“¹⁾.

Зменьшено і число реєстрових козаків, замість 60000 в Глуховській умові з Многогрішним (1669) зведено на 30000, після вибору Самойловича воно доведене було до 20000 (умова в Переяславі 1672 р.), а в коломацьких статях 1687 року, що уложено було з Мазепою (1687 — 1708), знов з'являють ся 30000. Правда, се зменшення на половину числа реєстрових залежало не тільки від політичних мотивів, а і від Андрусовської умови (1667), коли майже половина України відійшла до Польщі.

Що доторкаєть ся Запорожа, то й на нїм не могли не відізнати ся заходи московського уряду коло вкорочення української автономії. Але становище Запорожа, що не присягло 1654 року, було иньше, анїж останньої України, і кошовий його Сірко, як ми знаємо, думав, що він може усе робити, як йому гадаєть ся, не дивлячи ся на те, які указки йдуть від Москви. Після смерти Сірка (1682) в Січ поїхав царський посланець Бердяєв, перекопувати Запорожців, щоб вони „не робили таких супротивних діл,

¹⁾ Костомаровъ. Русская исторія въ жизнеописаніяхъ. Вып. V., стор. 295.

які робили за Сірка, та щоб заприсягли на вірність його царському величеству“. Але Запорожці, бачучи, що сукна їм з Москви прислано тоді було мало, що гроші московські йдуть тільки одній старшині, виріклись присяги; завзяте одначе не завше було таке велике: підкупства та подарунки нарешті перетягнули їх на бік Москви. Подарунки звабляли Запорожців і пізнійше. В XVII віці почав московський уряд свою кольтонізацію в границях запорожських і се дуже сердило Запорожців, тільки нові та нові подарунки і робили запорожську старшину більше податливою.

Дуже острі зміни в політиці московського уряду як на Україні, так само і на Запорожі починають ся за Петра I, почавши від союзу Мазени з Шведами. Як тільки скоїв ся сей союз, Петро I зараз бере за підставу своїх відносин до України не попередні умови, а свою особисту волю. Вибрати нового гетьмана при йому було дозволено осібною царською грамотою, що начеб то підтвержувала вільности Українців. Обрано тоді за гетьмана Скоропадського (1708 — 1722), та не тому, що до його були прихильні виборці, а задля того, що було наказано конче вибрати його. Чернігівський полковник Полуботок більше був вартий такої чести, та цар Петро уважав, що Полуботок дуже хитрий і може коли небудь піти за прикладом Мазени. Скоропадського ж, як людину дуже звичайну, не страшно було мати гетьманом.

В дальших замірах Петра I що до України йде річ вже не про кількох воєвод та невеличкі великоруські залоги в українських містах, а про найострійшу контролю всіх розпоряджень гетьмана. Трохи згодом колегіяльна управа заступила гетьманську власть, Великороси почали займати полковничі уряди і українські землі роздаватись Великоросіянам, козацькі сили уживались на будову каналів та кріпостей в найдальших сторонах держави. Положені тоді основи нового порядку показали ся дуже тривалими, так що не уважаючи на инакшу політику найближчих наступників Петра, вибраний ним плян лишив ся в цілости аж до Катерини II і вона могла почати з того, на чім зупинив ся Петро I.

Скоро після вибору Скоропадський став почувати неясність в своїйому становищі. Слова Мазени: „що мені за втіха, коли я живу, ніколи не маючи певної надії, що я буду цілий і ждучи все, як віл обуха“, — сі слова, напевно, могли вирватись не один раз і у Скоропадського. Не диво через се, що, коли цар був в Рішетилівці, гетьман підніс йому 17 червця 1709 р. ряд статей, де йшла річ про задержанне за Україною прав, що

належали їй по умовам з царями Олексієм та Феодором. В меморіалі гетьмана були вичислені усі кривди з боку царських воєвод, з боку солдатів, що стояли на Україні і таке иньше. Всі сі прохання цар признавав справедливими, одначе зараз після того, як пообіцяв задержати в силі умови козаків з царями московськими, Петро приставив до Скоропадського стольника Ізмайлова, щоби він, як було написано в грамоті, перебував при гетьмані задля упорядкування за спільною порадою справ звязаних із бунтом в Україні і бунтом Запорозжців (себ то в справі Мазепінців). В інструкції ж Ізмайлову і навіть в інструкції явній — бо була ще й тайна — річ ішла не тільки про побунтованих; зустрічаємо ми там і иньші накази, як наприклад: 1) чужеземних післанців приймати разом з гетьманом, відсилати до царя усі листи, які сі післанці привозять; 2) робити перепони на те, щоб не приймано Поляків та иньших чужоземців; 3) пильновати, щоби гетьман нікого не карав на смерть без дозволу царя; 4) виправити від гетьмана і полковників деталічні відомости про військові доходи, й иньше¹⁾. Та окрім явної, була ще, як вже сказано, і тайна інструкція і в сій останній поручало ся Ізмайлову мати невсипущий догляд за вчинками гетьмана, старшини і полковників, робити їм перепони в зноснах з Турками, Татарами, Поляками, Шведами і зрадниками з поміж козаків; на випадок чиєї небудь зради мав він жадати собі підмоги від київського воєводи і від иньших сусідних, а для найскоршого заспокоєня усяких рухів уживати великоросійські полки, що дано йому в команду і що ранійше перебували при Мазепі; поручало ся йому довідатись потайки, кілька ранійше збирано доходів і кілька нині збирають для гетьмана, генеральної старшини, полковників і иньших урядників; та дізнатися, хто з старшини і козаків більше вірний до царя і якого уряду сей вірний вартій²⁾.

З сего часу власть гетьмана усе стає слабійшою. За Ізмайловим обовязок пильнувати гетьмана перейшов на думного дяка Вініуса і стольника Протасова, і сей останній дуже пильно доносив на Скоропадського, коли він иноді виступав з визначених йому рамок. Але слідом прийшла реформа ще важнійша: „щоб знищити в судах та війську українським усякі непорядки“, приділено 1722 року гетьманови бригадіра Веляминова та шістьох штаб-офіцерів з українських залог, поставлених у містах по умовам

1) Бант. Кам. Ист. Млрос. Т. III. стор. 131 — 132.

2) Бант. Кам. И. М. Рос. Т. III. стор. 133.

з попередніми гетьманами. І сей наказ був переведений, хоч сі покликуння при тім на попередню умову було обчислено хіба на мовчанне переляканих людей. Але-ж мало сего: бригадір Велямінов за два тижні стає презесом нової управи — Малоросійської колеїї (1722), на обовязку котрої було контролювати всю управу краєм, так що і гетьман і старшина і полковники були ще більше обмежені в своїй власті¹⁾. Богато разів Скоропадський прохав царя не порушувати старих українських вільностей, але прохання сі ні до чого не доводили: цар поводив ся з Скоропадським привітно, та робив проти його волі. На скаргу Скоропадського, що пункти Хмельницького новим царевим розпорядженєм знищено, Петро відповів йому, написавши рукою власною: „замість того, як було постановлено Хмельницьким, щоб бути висшій апелляції до воевод великоруських, отся колеїя заведена, і так воно не буде ніякого порушования пунктів з Хмельницьким. Думати сего не треба і усе буде так, як в пунктах написано“.

Що гетьманству вже за часів Петра I наближував ся кінець — се легко було бачити після смерти Скоропадського (1722). На прохання старшини, щоб цар звелів вибрати гетьмана вільними голосами, Петро відповів указом в червні 1723 року: „всім відомо, що від часів першого гетьмана Богдана Хмельницького аж до Скоропадського усі гетьмани були зрадники, і яку біду витримали від того наша держава, а особливо Україна, ще сьвіжа пам'ять про Мазепу, через се треба пришукати на гетьмана дуже вірного і відомого чоловіка, про се ми старасмоь безустанно, а поки такий чоловік знайдесть ся, задля користи ва-

¹⁾ Обовязки нової колеїї були означені такі: 1) пильновати, щоб справи вели ся скоро, без сторонничости у всіх урядах та щоб по закону кожного задовольняно. 2) Мати вірну відомість про збори хлібні, грошеві і инші та збирати їх від українських урядників і війтів. 3) Видавати з сих грошей платню, за порадою з гетьманом, сердюкам та компанейцям та вести книги доходам і видаткам і щороку представляти їх прокурору в Сенат. 4) За порадою з гетьманом не давати генеральним старшинам і полковникам обтяжати роботами козаків та посполитих людей. 5) Додивлятись, щоби цдрагунам давались квартири однаково без виїмків, навіть в гетьманських маєтностях, окрім того двора де він сам живе, а також і окрім дворів старшини і духовенства. 6) Розглядати заразом з полковими командірами скарги від низших чинів та Українців. 7) Дивитись, щоби ті укази, що засилають ся до гетьмана від царя або сената, були записані в генеральній канцелярії, та щоб в свій час засилялись рапорти, також недозволяти писарям гетьманським підписувати замість гетьмана універсали і відсилати їх з колеїї.

шого краю, визначимо уряд, що має наказ усе робити по інструкції, і так до вибору гетьмана не буде в справах ніякої перепони, і тому про се вибір гетьмана докучати не треба¹⁾.

Уряд, про котрий говорить Петро, був зложений з наказного гетьмана (таким іменовано було черниговського полковника Полуботка) і з генеральних старшин, але „у всіх справах, радах та посилянню універсалів вони повинні були мати зносини з бригадіром Веляміновим“. Велямінов же став поводитись безмірно грубо навіть з наказним гетьманом. Так, один раз, як свідчить старшина, Велямінов з великим гнівом відповів наказному гетьманови: „що твоя служба в порівнянню з моєю? Ажте ти бачиш, що я бригадір і президент, а ти передо мною ніщо“. Потім, обертаючись до старшини додав: „зігну я вас так, що й інші тріснуть. Вже ваші давнини скасувати звелено, а з вами по новому робите“²⁾. Дуже важко було на Україні від нових порядків і Полуботок з кількома старшинами поїхав прохати царя, щоб знов вернув давні порядки. Довго вони не мали відповіді, бо їх петицію було віддано в колегію заграничних справ. Полуботок, представляючись цареві, мав промову, де обставав за тим, що на його погляд безпотрібно забувати переяславську умову. Ся промова розгнівала Петра і Полуботка зараз же звелено покарати смертю; одначе сего не зробили, і наказний гетьман вмер в петропавловській кріпости. Товариші Полуботка також були покарані за його петицію³⁾.

Проти змагань Українців до заховання своєї окремішности, хоч би й не зрушуючи звязку з Російською державою, Петро брав ся й на інші способи. Коли Скоропадський задумав видати заміж дочку свою, то цар зажадав, щоб гетьман „задля ознаки вірности і за прикладом попередних гетьманів“ видав дочку за одного з великоросійських урядників⁴⁾. Тому Скоропадський видав доньку за царського улюбленця, Петра Толстого, що слідом „за вірне старанне на службі тестя“ дістав полк ніженський.

Надумавши іменовати в козацькі полки Великоросіян, Петро пояснював таку свою волю тим, що начеб то самі козаки прохали, аби іменовано полковників великоросійських, хоч таке проханне було подано тільки стародубським полком, де полковник

1) Соловьевъ Ист. Рос. Т. XVIII стор. 228 — 229.

2) Бант. Кам. Ист. Мал. Р. Т. III увага 204.

3) Маркевичъ Истор. Малор. Т. II. стор. 579, 580. Лазаревскій А. М. Павелъ Полуботокъ Рус. Архивъ, 1879.

4) Соловьевъ Ист. Рос. Т. XVIII. стор. 225.

Журавський, правлючи полком, дуже кривдив людей. Так почались великоросійські полковники на Україні, а з легкої руки Меншікова почали плодитись і великоруські дідичі¹⁾. Першим великоруським дідичом на Україні був власне сам Меншіков. Він заволодів містечком Почепом та Ямполем, а далі потяглись його бажання і на сотні Мглинську, Бакланівську, а також і на частину Стародубської сотні, — та тут вже спинив його Скоропадський, що був сим дуже розгніваний. При Петрі-ж почали гнати козацькі полки будувати канали і далекі кріпости, з страшною тратою людей²⁾. Нарешті замість невеличких залог почали на Україні держати цілі драгунські полки, а при тім Велямінову і малоросійській колегії, як згадувано, наказано було пильновати, щоб драгунам давались квартири „без виїмків навіть в гетьманських маєтках, окрім двора, де він, гетьман, сам живе, а також окрім дворів духовенства“. Байдуже, що спочатку Скоропадський, а потім Полуботок з старшиною прохали, аби увільнено Україну від сеї напасти; з тих прохань нічого не вийшло.

Зрада Мазепи мала великий вплив на долю Запорозжців. Їм давно вже була противна підлеглість Москві, противні були їм і всякі великоросійські осадни на запорожських землях, а вже що вони були дуже нераді великоросійським кріпостям, які будувались коло їх земель — про се нема вже що і казати. Через се то Запорозжці з кошовим своїм Константином Гордїєнком, як Мазепа перейшов до Шведів, почали чинити в союзі з гетьманом, а потім, не діставши в свій час підмоги, перейшли в підданство до кримського хана. Розлючений їх союзом з Шведами Петро наказав російському полковнику Петру Яковлеву разом з чигиринським полковником Галаганом зруйнувати Січ, саме тоді як Запорозжців не було дома. Прийшлося після сего Гордїєнку з кошем оселитись біля Алешек і там осадити нсву Січ. Двацять чотири роки тягло ся се пробуванне Запорозжців під властивістю хана, і сі часи, по словах пісні, міцно дали ся їм в знаки, бо стали вони раями Порти і доводилось їм служити під комендою ханських сераскірів. Через се то вже від 1716 року прохаютъ Запорозжці московський уряд дозволити їм повернути ся на старі їх селища, але довго не могли вони допрохатись³⁾.

Після смерти Петра I і до Катерини II страх Українців, що автономні права їх будуть знищені, повинен був зменьшатись.

¹⁾ Бант. Кам. Ист. Мал. Рос. Т. III., стор. 133.

²⁾ Див. про се розвідку д. О. Радакової в XII кн. Записок. Ред.

³⁾ Скальковський. Ист. Новой Сѣчи Т. II. стор 18—29.

Ні одно правительство від сего часу, окрім хіба Анни Іоановни, не мало заміру українські давнини змінити і „чинити по новому“. Одначе не уважаючи на все се головне з заведених Петром нових порядків всеж держало ся, і на ділі „старі давнини“ були скасовані.

Бажання не йти дорогою до знесення української автономії, яку визначив Петро I, дуже помітним стало при Петрі II (1727—1730), ще за пановання Меншикова. Тоді було дозволено Українцям вибрати собі гетьмана, а малоросійська колегія була знищена. Але в генеральному суді, що заступив знову колегію, всеж повинно було бути три члени з Великоросіян, себ то половина всього числа судів і в сему не можна не бачити доказу, що слід, який зістав ся від Петра I, не зовсім загубив ся, як і в тому, що при гетьмані зіставлено задля нарад і участі в гетьманській управі тайного радника Наумова. Саме обрання гетьмана повинно було бути поведено в дусі Петра I. В тайній інструкції Наумову, що дана була йому при від'їзді на обрання гетьмана, сказано: „хоч у грамоті його величества, що з ім послано до українського народа, і в даній йому інструкції написано, що його величество звелів на Україні гетьмана обирати по стародавньому звичаю, одначе такий вибір написаний тільки для форми, а в дійсности його величество бажає, аби був гетьманом миргородський полковник Данило Апостол, бо треба сподіватись, що від народа не иньший хто, але він, Апостол, і по старости літ і по заслугам і по довірю до його буде вибраний. Прибувши в Глухов треба слідити і розвідувати, чи його, Данила Апостола, будуть обирати в гетьмани, і колиб дехто з народа кого иньшого мав обирати, в такому разі запобігти і дорогу до того уладити, щоб конче був вибраний Данило Апостол, а ніхто иньший. А як приїде до Глухова Данило Апостол, то і йому переказати секретно, що його величество наказав його, а не кого иньшого обрати гетьманом і щоб він служив вірно і нехибно. Коли-ж, чого ще бути не може, старшина і народ український схотять вибрати кого иньшого по своїй волі, то йому, Наумову, того не допускати, і той вибір під яким небудь претекстом зупинити“ і написати в Петербург. І Наумов всю сю інструкцію сповнив до кінця¹⁾. По проханню вибраного тсді гетьмана були знесені збори, які були визначені старою українською колегією і був відновлений „військовий скарб“, але і тут петровські традиції

¹⁾ Соловьевъ Ист. Рос. Т. X.X., стор. 192 — 193.

вийшли на верх: збору доходів повинні були пильнувати головню два підскарбія і один з їх повинен бути Великороснянин. Так само мито з чужеземних товарів (індукта) йшла не до військового скарбу, а до державного, як і при Петрі I. Великоросійські дідичі далі мали право володіти землями в Україні і тепер тільки повинні були платити уставлені податки і не мали права переводити селян з України в Великоросію і навпаки. А що до великоросійських військ, то їх не виведено, а тільки наказано розквартирувати не силоміць, а за порозуміннем головного командира і гетьмана, і від постою не увільнялись і ті з Великоросіян, що жили в краю. Змінено і становище України в державі, бо тепер справи її знову йшлив колегію заграничних справ, а не в сенат, як за Петра I. Сим за Україною признавалось осібність від решти держави. Задля упорядкування судівництва в краю за Петра II наказано було: „ті права, по яким судиться український народ, перекласти на великоросійську мову і визначити кілько осіб здасть ся потрібним, вмілих та ознаємлених задля зводу тих трьох прав (литовського статута, саксонського зерцала та звичаєвого) в одно“, а потім звід сей задля апробації прислати до двора його величества“¹⁾.

Соловьев визначив ті мотиви, які уряд Петра II повели по иньшій дорозі, ніж ішов Петро I. Такими мотивами, каже вона могли бути: 1) Загальна реакція, що виявила ся після Петра I, до попередніх форм управи одиночної, не колегіальної, бо він потребує менше грошей і людей; 2) безнастанна гроза турецької війни, в котрій Україна повинна була грати важну роль, і через те правительство хотіло, щоб Українці були задоволені і привязані до Москви (ще за Катерини I на початку 1726 р. в Верховній тайній раді було постановлено: перед війною з Турками треба придобрити Українців, позволивши їм вибрати з поміж себе гетьмана, податки, що йдуть з їх, скасувати, а з зборами на платню та удержанне війська чинити так, як було ранійше за гетьманів; суд та розправу чинити їм самим і тільки самі апеляційні справи вносити в малоросійську колегію); нарешті 3) вертатись до старих порядків примушувало ще і те, що багато скарг було на членів малоросійської колегії та її президента Велямінава²⁾.

1) Кистяковський. Очеркъ Истор. свѣдѣній о сводѣ законовъ, дѣйств. въ Малорос. стор. 9.

2) Соловьевъ. Ист. Рос. Т. XIX., стор. 130.

За Анни Іоановни (1730 — 1740) ще яснійше виявилась вище зазначена неохота до повного відновлення давніх передпетровських порядків в Україні. Після смерти Апостола (1734) новий гетьман не був вибраний, і заведено натомість колегіяльну інструкцію — малоросійське правління. В сему правленію були три великоруські члени і три українські. При тім в інструкції генерал-лейтенанту князю Шаховському, що заступив при Апостолі Наумова, було наказано: „а що в ранійше виданій нами грамоті писано, що правління гетьманського уряду визначено до будучих виборів гетьмана, то се написано задля того, щоб нарід тепер, при сій заяві, не мав би в тому непевности і не робив би ніяких противних виводів“¹⁾. Така інструкція пояснюється змаганнями українських старшин взяти в свої руки управу краєм. Старшині в тім відмовлено. Зрештою „статі“²⁾, які були видані Апостолу, повинні були кермувати і діяльністю правління. Доходи, що збирались за гетьмана велено було збирати, не тратячи з них нічого без найвищого наказу. Малоросійське правління підлягало знов сенату, а не колегії заграничних справ³⁾. Старший великоросійський член правління потроху зайняв становище намісника України. Генерал-губернаторами такими за Анни Іоановни були: князь Шаховский, генерал Барятинский, А. Румянцев, генерал Кейт, генерал Лентев, що старався придбати для великоросійських членів більших прав в правленні, нарешті Неплюєв.

Таким робом, хоч московський уряд не хотів круто ломити українські давнини і бажав не тиснути Українців, політика його всеж змагала до знищення автономії. Таке знищення ще прискорилось ріжними надужитками з боку тих Великоросіян і Німців, що з'являлись тепер в краю як агенти московського уряду.

Дуже велику увагу звертає уряд Анни Іоановни на задуману ще за Петра II кодифікацію прав для України. Завжди йдуть з Петербурга жадання, аби редагованне збірника прав ішло не гаючись⁴⁾. Але поки право кодифікувалось, великоруські генерали поводились з українськими судами занадто вже вільно. В „дєнних записках“ генерального підскарбія Якова Марковича читаємо межі иньшим про дуже остре поступоване фельдмаршала

¹⁾ Соловьевъ. Ист. Рос. Т. XIX., стор. 314.

²⁾ Соловьевъ. Ист. Рос. Т. XX., стор. 316.

³⁾ Соловьевъ. Ист. Рос. Т. XX., стор. 316.

⁴⁾ Кистяковский ор. с., стор. 7 — 20.

Мініха, що мав в генеральному суді процес з батьком Марковича. „Фельдмаршал, пише підскарбій, кричав на судіїв генерального суду за те, що було рішено його процес з моїм батьком: „таких, мовляв, судіїв повісити, або побивши добре батогами, заслати на Сибір“, а про права наших говорив: „шельма писав, а каналія судив“, і не прощаючись з судьями через то, що „вони йому неприятелі“, привитав одного князя Щербатова і так собі від'їхав“¹⁾.

Дуже старався уряд Анни Іоановни зближати Українців з Великоросіянами через шлюбів. Про се мав старатися Шаховський. В одному найсекретнішому наказі до його було написано: „Довідалися ми, що смоленська шляхта з українськими мешканцями своячить ся, з обох сторін синів женять і дочок видають. Се одначе здасть противним нашому інтересу, а годилось би і користнійше булоб, щоб український нарід був охочий своячити ся з нашим великоросійським народом і велимо вам, щоб ви, яко люде вмілі, секретно під рукою особливо старалися перешкоджувати Українцям своячитись зі Смольнянами“²⁾.

Запорожцям за Анни Іоановни дозволено було повернутись в російське підданство. Стало ся се 1734 року. Російському уряду треба було мати запомогу в боротьбі з прихильниками Станіслава Лещинського і з Туреччиною та крім того, по проєкту генерала Вейсбаха, рішено було протягти українську лінію від гирли Самари до Сіверського Донця, зміцнюючи тутешні кріпости воєнними осадами; до сього теж треба було Запорожців³⁾. Але після того як Запорожці вернулися в російське підданство та принесли формальну присягу⁴⁾, вони не вернули собі попередніх прав, хоч граф Вейсбах заявив в імені самої цариці, начеб то військо лишаєть ся при них, аби тільки вірно свою службу як і ранійше сповняло⁵⁾. А вже року 1735 генерал Леонтев, що заступив генерала Вейсбаха і не мав прихильности його до Запорожців, начеб то на підмогу кошу, виправив туди московського офіцера з баталіоном військ, що й був 1735 рік в поході з Запорожцями, а вернувшись з ними на зиму, він вже й лишив ся на Запорожю. 1736 року російський полковник або иньший штаб-офіцер вже постійно перебував у Січі, командуючи гарнізоном новопобудо-

1) Марковича Дневн. Записки. Т. II. стор. 55.

2) Соловьевъ. Ист. Рос. Т. XX, стор. 317.

3) Скальковский. Ист. Н. Сѣчн. Т. II, стор. 45.

4) Ibidem Т. II., стор. 66.

5) Ibidem Т. III., стор. 67.

ваної в коші кріпости, названої новосіченським ретраншементом. Такі-ж воєнні залоги поставлені були і в старій Січи, в Богородицькому і Биркутському форпостах і в Переволочній, так що уся лінія Дніпра від границі полків або устя Орелі аж до центра Запорожя була безпосередно під власттю київського генерал-губернатора. Як бачимо, для ослаблення місцевого життя і окремішности України урядом Анни Іоановни було зроблено чимало.

Політика полекшень для України зазначила ся яснійше за Єлисавети Петровни (1741 — 1761). При ній знов дозволено було вибирати гетьмана вільними голосами. Наказ про се появил ся 2 травня 1747 року. Одначе й тепер вибір повинен був упасти тільки на звісного цариці і любого їй — графа Кирила Григоровича Разумовського, чоловіка занадто молодого, але освіченого, європейського. Вибори з великою парадю випали 22 березня 1750 року. Секретаром при новому гетьмані був Григорій Теплов, але сей Теплов, як зауважає Соловйов, один був вартий чотирох великоросійських членів давнійшої української колегії¹⁾. Україну звільнено від військових постоїв на кілька літ задля неврожаю, що був в Україні, а правити краєм мав сам гетьман Разумовський самостійно, і українські справи знов відійшли від сенату до колегії заграничних справ, і тільки потім, як гетьман посварив ся з канцлером Бестужевим, що правив колегією заграничних справ, по проханню самого Разумовського знов Україну повернено під сенатську зверхність²⁾. Індуктний збір, себто мито з чужоземних товарів, віддано гетьману; тодіж були знищені митні комори на межі між Великоросією та Малоросією³⁾. Сам Разумовський богато звертав уваги на розвій краю з економічного боку, пеклував ся про культуру овець, тютюну й иньше.

Важним ділом також був дозвіл Київу знов вибирати собі вїйта, і таким був вибраний з Іренадерів лейб-компанії майор Сичевський.

Ще перед Разумовським за Єлисавети Петровни була скінчена поручена Петром II робота — кодифікація українських прав; її довершено 1743 року. Кодекс передано до перегляду в сенат і до гетьмана, але урядово кодекс сей ніколи не був санкціонований; його навіть начеб то навмисно забули⁴⁾. Сього між инь-

¹⁾ Соловьевъ. Истор. Рос. Т. XXIII., стор. 49.

²⁾ Ibidem Т. XXIV., стор. 105.

³⁾ Бант. Каменскій. Истор. Малорос. Т. III., стор. 203.

⁴⁾ Кистяковский. Очеркъ Ист. свѣдѣній о сводѣ законовъ, дѣйствовавшихъ в Малороссіи. Стор. 26.

шим добивався секретар гетьмана Григорій Теплов, що в меморіалі „о непорядкахъ в Малоросіи“ навмисне дискредитовав українські закони. Він писав: „право малоросійське треба вважати за головний непорядок на Україні“, і далі ще виразніше: „головний непорядок тепер се їх малоросійське право, себ то литовський статут, котрий дано литовському князівству від короля Стефана в 1576 році“ (sic). Теплов уважав шкідним, що 1654 року Хмельницькому „підтверджено польські, себ то литовські (sic) закони, бо, як видно по історії, тодішній народ, як по більшій часті неписьменний, правився наче по натуральному праву: „два третього судили“. „Те справедливо і певно, пише він далі, по уважнім студійованню малоросійських справ можна сказати, що польське право лишилося у їх тільки бажанням одних письменних старшин, а простий народ тоді ним зовсім не журився і навіть ніякого знання не мав“¹⁾.

Очевидячки і в сій погляді Теплового, як і в усіх заходах його, говорила його централістична тенденція.

Року 1763, вже за Катерини II Разумовський відділив на Україні судівництво від воєнної управи, хоч і не зовсім. Судові справи повинні були рішати ся в судах земських, іродських і підкоморських, що відповідали старим судам Річи посполитої. Гетьман перевів сю реформу, поділивши усю Україну на двацять повітів, з яких в Київському полку були Козелецький і Остерський, в Чернігівському — Чернігівський і Менський, в Стародубському — Стародубський і Погарський, в Ніженському — Глуховський, Батуринський і Ніженський, в Переяславському — Переяславський і Золотоношський, в Прилуцькому — Прилуцький і Іваницький, в Лубенському — Лубенський і Роменський, в Гадяцькому — Гадяцький і Зінківський, в Миргородському — Миргородський і Остаповський і в Полтавському — Полтавський²⁾. В кожному з повітів був заведений земський суд задля цивільних справ, що розбирались в трьох щорічних сесиях. Судя, підсудок і земський писар вибирали ся вільними голосами з шляхетства того повіта, де робились вибори, і їх не змінювали. Апеляція на їх ішла в генеральний суд. Задля земельних, межових справ були суди підкоморські — під-

1) Записки о непорядкахъ въ Малороссіи, Гр. Теплового, див. Записки о южной Руси П. А. Куліша. Стор. 175.

2) Бантиш-Камєнський Истор. Малороссіи. Т. III. стор. 208, прим. 258.

коморіїв і коморників, їх товаришів. Задля карних справ в кожному полку був уставлений іродський суд, але презесом його лишено було полковника, так що зроблений поділ судівництва і адміністрації не можна уважати повним¹⁾.

Доля Запорожа за Єлисавети змінилась в тім, що воно відійшло з під начальства київського генерал-губернатора під власть гетьмана (указом 19 листопада 1750 року)²⁾. Піднято було питання про межування земель запорожських від українських і від Польщі. Урядови—запорожські козаки чинили все клопоти, бо брали участь в гайдамацькому руху, що неперестанно тягнув ся в Річи посполитій, та і тим, що частенько приймали до себе утікачів посполитих з України і навіть з Великоросії³⁾. Тільки викрути талановитого кошового Лантуха та прохання за низове товариство гетьмана Разумовського й відвертали від запорожського товариства на який час неминучу згубу.

Кінець сьому періоду більше менше прихильних відносин до історичних прав України прийшов з панованнем Катерини II. Вона заявила себе щирою прихильницею і провідницею політики Петра I. В інструкції до генерал-прокурора князя Вяземского між иньшим вона писала: „Мала Русь, Ліфляндия та Фінляндия се провінції, що правлять ся конфірмованими привілеїями: скасувати їх всі разом будоб дуже не гарно, одначе і звати їх чужоземними та поводитись з ними як з такими, се більше, аніж помилка, а можна се назвати справді дурощами. Сі провінції, також Смоленську, треба найлекшими способами привести до того, щоб вони стали більше рускими та пересталиб дивитись, як вовки в ліс. До сего дуже легко наблизитись, коли розумні люде будуть вибрані за начальників для тих провінцій; коли ж в Україні гетьмана не буде, то треба піклуватись, щоб і вік гетьманів і їх назва счезли“⁴⁾.

Визначивши таким робом дорогу своїй діяльності, Катерина II нпр. дуже легко брала скарги Українців на вербунки „в пікінери“, які роблено звичайно по шинках (напоювали намічених вербовцями людей та запевняли, що пікінер висше за козака,

1) Бантиш-Каменський Т. III., стор. 208 — 209.

2) Скальковській. Ист. Новой Сѣчи, Т. II., стор. 166.

3) Ibidem Т. II. стор. 173.

4) Соловьевъ. Ист. Рос. Т. XXVI., стор. 37.

бо він начальства не боїть ся і ні перед ким не зди́має шапки)¹⁾. З під начальства Разумовського взято Київ і віддано київському генерал-губернатору, хоч гетьману се було неприємно. Нарешті коли київський генерал-губернатор Воейков і архимандрит київо-печерської Лаври Зосим Валькевич дали цариці знати, що де хто з української старшини хочуть мати дідичне гетьманство в фамілії Разумовського, Катерина II зістаючись вірною своєму принципу, через Паніна змусила Разумовського просити одставки, і він подав ся, почувавчи, що імператриця дуже неприхильна до його, заборонила йому являти ся до двору та вислала на Україну три нові полки; він чув, що будуть йому не переливки, як він почне сперечатись з нею. Після димісії гетьмана 10 грудня 1764 року було видано сенатови іменний наказ, щоб заведена була малоросійська колегія замість гетьманства. Українських членів в сю нову колегію визначила колегія заграничних справ, великоросійських цариця визначила сама, іменовавши президентом графа П. А. Румянцева. Про значінне його говорило ся в наказі: „сему визначеному нами головному українському командирови бути в такій силі, як генерал-губернатору і президентови української колегії, де він в судових справах має президентський голос, а в иньших, себ то що до удержання в народі доброго порядку, загальної безпечности та виконування закону має він власть губернатора, себ то як наш особливий довіренний.“²⁾ В сих словах почувасть ся вже близькість устави в краю намістництва, що стало ся пізнійше в році 1781; після ж засновання намістництва Україна входила в Російську державу, як край зовсім однаковий з великоросійськими провінціями.

При організації в 1765 році української колегії Румянцову дано було інструкцію; при кінци її говорить ся таке: „лишило ся згадати про один пункт, що спеціально вартий політичної уваги при установі нового правління. Сей пункт — скрита ненависть тамошнього народу против тутешнього, що видко теж звик бути ворожим до Українців. А що уся ненависть особливо замітна в тамошніх старшинах, що боячись коли небудь побачити кінець своєму беззаконному і користному своєвольству, все більш та більш переносять її в простий нарід, страхаючи його з початку незначною, а згодом значною втратою прав їх і вільностей, то

1) Маркевичъ. Истор. Малороссіи. Т. II., стор. 653.

2) Соловьевъ. Истор. Рос. Т. XXVI., стор. 45.

нема непевности, що вони при теперішній зміні їх правління, подвоять потай свої підступства, бо як будуть закінчені попередні безладя і як уставлять кращі установи, то все се не буде відповідати їх бажанням і власній користи. Уважаючи на се ви не залишите доглядати пильно за тамошніми старшинами, особливож за тими, що хоч мало себе покажуть підозрілими, аби задумане зло у свій час відомо було і йому можна було запобігти¹⁾.

Не трудно бачити з того, що бажання автономії було живе в українських людях, і то не у одних тільки старшин, а і в народі, коли можна було його „страхати“ гадкою про утрату прав і вольностей його. Гадки такі прорвали ся на свѣт божий: наприклад в році 1767 при виборі послів в комісію уложенія²⁾ та і при виборі в Київі війта на місто Сичевського, що увійшов в суперечки з магістратом; при сих виборах Кияне рішили були не мати війтом Великоросіянина, але се було скасовано, і генерал-губернатор Воейков обставав, щоб війтом вибрали прокурора кївської губернської канцелярії Великороса Пивоварова. Надії на красшу будучність, поверненне автономії, не кидали одначе Українців зовсім навіть і потім, хоч заміри Катерини II повинні бути ясеними з „руйновання Січи“ і багато иншого. Зруйнованне Січи зробилось, коротко кажучи, так: 5 червця 1775 року Січ була атакована генералом Текелієм, а 5 серпня того ж року Катерина видала маніфест, повідомляючи людей про те, що Січ занято військами, а кіш і навіть імя війська запорожського низового знищено.

В темній українській масі одначе не втратили довіря люде, що переводили реформи Катерини II, і не будили особливого недовіря; довіре до російського правительства пропало не у всіх, хоч ми і знаходимо відтак його утрати в народніх піснях.

III.

Се довіре можна констатовати на Україні не вважаючи навіть на те, що після злучення її з московською державою ся остання дозволила знов повстати кріпацтву, а спекатись його було найширшим бажанням українського люду. Усякі невигоди, яким підпадала Україна після злучення її з Москвою через занедбанне російським правительством инших народніх бажань — її політичної цілости та автономії українсько-руських земель, звичайно

¹⁾ Соловьєвъ. Ист. Рос. Т. XXVI. стор. 47 — 48.

²⁾ Ibidem Т. XXVII., стор. 52 — 56.

уважано до певної міри викупленими тим, що Москва начеб то завжди встоювала за інтереси мас. На ділі ж з масами московсько-петербурзький уряд лучився і їх піддержував тільки тоді, як треба було знищити політичні бажання старшини. Нарід підіймався в таких випадках, страхаючись кріпацьких аспірацій старшини, уряд же московський при тім пильнував тільки своїх власних інтересів, інтересів своєї держави, бо для неї володіння Україною було дуже наручне. І ся байдужість московського уряду до інтересів народніх мас особливо визначила ся в тому, що він попустив відновитись в краю кріпацтву. Проти утиску народу уряд виступав тільки тоді, коли в тім утиску були винні українські патріоти-старшини, а не тоді, коло кривди народовичинили великоросійські воеводи і генерали, або московські зашники з старшини. Тільки побоювання, щоб старшина, більше прихильна до автономних ідей, ніж пригнетений бідами простий нарід, не дуже богатіла і не росла в своїй впливовості, тільки се побоювання викликало так званий державний демократизм, обставання за народніми інтересами проти старшини. Тепер відома річ, що в повстанню знов на Україні кріпацтва не може не падати значна частина вини на московський уряд, бо гетьман і старшина від кінця XVII віка робили і могли робити на Україні тільки те, проти чого не виступав московський уряд; вони вже тоді були люде підвласні, рідко хто виступав вільним діячем, більшість же плила по течії, зовсім не повишаючись над стихійними еґоїстичними бажаннями. Не на їх, не на людей в такому стані може падати одвічальність за ті чи інші порядки, які виявлялись в краю. Одвічальними повинні бути інші і саме ті, що давали тон життю.

Звертаючись до фактів, треба наперед завважити, що саме тоді як Україна злучилась з Москвою, земля на Україні уся майже стала військовою, попередні властители її — шляхтичі — за часи козацького повстання усеї були прогнані з краю, виключаючи дуже мале число. „Коли з Божою помочю, казали козаки, Українці з гетьманом Богданом Зиновием Хмельницьким увільнили Малу Русь від ярма лядського і від держави польських королів... в ту пору на обох сторонах Дніпра уся земля була Українцям спільна поти, поки вони ранійше під полки, а в полках під сотні, а в сотнях під містечка, села і селища... не осягли і позаймали“¹⁾. Пустої землі були безконечні простори

¹⁾ Акти новгород-сівер. спаського монастиря, їх цітує д. Лазаревський в книжці „Малор. поспол. крестьяне“, стор. 26.

і через се, чи та чи ся козацька сотня займала в широких границях землі, що діставались на долю полку, стілько землі, скілько уважали потрібним для господарства, а поодинокі люди з сотні займали в загальній землі стілько, скілько собі бажали. Не ставляли тоді між межевими участками межевих знаків, не окопували землі, бо особистої власности на землю не було, а загальної землі не треба було огорожувати¹⁾, при тім сей звичай мав охорону в саксонськім зерцалі, що разом із литовським статутом, тоді було дійстним законом на Україні. В „правахъ, по которымъ судился малоросійській народъ“, наведений сей закон Зерцала так: „Колиб хто — читаємо там, — загальну землю з'орав, скопав або огородив, і тоб на його доведено, то такий стратить свою працю, повинен шкоду заплатити, а землю повинен вернути на громаду“²⁾. І таке володінне, без переділів участків, було дуже живучим. Проф. Лучицький в згаданій тільки що статі своїй „Слѣды общиннаго землевладѣнія въ лѣвобережній Украинѣ въ XVIII вѣкѣ“ наводить цілу низку фактів, що підтвержують се. Як на дуже характерну прояву загального і спільного володіння землею в дуже пізню добу він вказує на порядок в 1766 році в селі Буромці Горошинської сотні Лубенського п. В Румянцовській описи про се село сказано: „при селі Буромці орне поле, там же заразом з сим і сінокосне вживають ся по стародавньому тамошньому звичаю „сполно“ всіми мешканцями, козаками і посполитими, раніовими пана полковника лубенського, скілько кому до ораня і сінокоса потреба покаже, і де хто собі займе, там він і оре або косить, а свого власного поля ніякого не має“³⁾. Особливо часто стрічало ся спільне володінне на південь від р. Сули, в місцях, що заселені були на ново і ще не мали традицій земельної власности і шляхетського володіння, як у Сіверщині, бо в сій останній частина шляхти заціліла і після повстання Хмельницького навіть користала з земельних надань гетьманів і російського уряду. Алеж не завжди й ті що захопили собі землі, уважали себе за справжніх властителів землі, бо право розпоряжатись землею, що після перевороту Хмельницького уважалась власністю всього війська, було у гетьмана, як зверхника козаків. На сій підставі гетьмани роздають землю

¹⁾ Лучицький И. В. Слѣды общ. землевлад. въ лѣвобережній Украинѣ XVII в. Отеч. Зап. 1882, стор. 109, 111.

²⁾ Права, по которымъ судился малорос. народъ Гл. XVII, арт. 17, § 4, стор. 511. вид. О. Кистяковського.

³⁾ Лучицький ор. с. с. 100, 101.

військовій старшині і рядовому товариству, що стають дійстними фактичними властителями.

При тім ані старшина, ані рядові козаки не обов'язувалися за се нести які небудь иньші повинности, окрім військової. Усі иньші повинности несло поспільство, що обробляло землю, себ то люде не записані в козацькі реєстри, в „компути“ і тільки тим відмінні від тогочасних козаків, бо в війні за волю з Річею Посполитою за Богдана Хмельницького поспільство теж безпосередно брало участь не жалуючи життя свого так само, як і козаки. Земські повинности приходилось платити і посполитим в тім тільки разі, коли вони займали загальним звичаєм ґрунти в долі військовій, для оброблення, не на власність; повинности сі були доволі значні¹⁾. Часто поселялись посполиті на землях, що не були ще ніким зайняті, а часто і на таких, що вже давненько були роздані гетьманами козакам, або захоплені ними. Ось наприклад коротка історія села Сваркова, що належало в XVIII віці Марковичам. „Старшина мого села Сваркова Володька та Гладкий, читаємо в щоденних записках генерального підскарбія Якова Марковича, були у мене і переказали мені, що село Сварков було шляхотське перед гетьманом Хмельницьким, а осажав його якийсь шляхтич Пісочинський і річну дань з них збирав по копі грошей, по півню і частину коноплі, після-ж Богдана Хмельницького сим селом володів

¹⁾ Щоб знати, якого роду повинности спадали на посполитих, наведемо назви різних зборів, які визначені були малоросійською колегією, заведеною при Петрі I, і назви зборів, що визначені за гетьмана Апостола верховною тайною радою.

Визначені колегією:
 Торгові ковшики
 Вагове } окрім старшин і знач-
 Ведерне } них
 Стація з ратушних сіл
 Ярмаркове, окрім старшин і
 значних
 Покуховне
 Показанщина
 Тютюнна десятина з посполитих
 Пчільна десятина
 На слуг військових збірні гроші

Визначені верховною тайною
 радою:
 Покуховне
 Скатне
 З продажі вина „в отвоз“
 Дегтеве
 Показанщина
 Пчільна десятина, окрім козаків
 Тютюнна десятина
 Ярмаркове
 З мостів і перевозів
 З ратушних сіл річна плата і за
 натуралії

Марковича Дневн. Записки Т. I, стор. 314 — 320. Се все мали бути збори часів Богдана Хмельницького (Маркович Дневн. Записки Т. I, стор. 239 — 290).

козак значний Піліпча аж по смерть свою, а після його смерти за його сина Демяна воно відійшло від його підданства і було вільне під присудом сотенним Глуховським аж до часу, поки воно 1718 році мені дісталось¹⁾.

Право роздавати маєтности, як вже ми казали, належало перш усього гетьманам. Користаючись сим правом своїм, іноді гетьмани в універсалах своїх не визначали часу, на який вони дають маєтність в користаннє, іноді ж сей час відзначали терміном „до ласки військової“, що мало значити — „поки на те буде воля українського війська“²⁾. Але окрім гетьманів, роздавали маєтности ще царі.

Російський уряд заходить ся з часом зменшити право гетьманів розпоряжатись землею, а далі вже і зовсім се право лишає за собою. Вже в інструкції Ізмайлову, що був приставлений до гетьмана Скоропадського, було сказано, що гетьман на дальше не повинен ані маєностей не роздавати, ані відбирати без царського наказу, а за пильну службу повинен він визначати землі за згодою усіх генеральних старшин і потім представляти се на затвердження цареві³⁾. Одначе Апостол уважав своїм правом наділяти маєностями як давнійше, так що після його смерти (1734) до тодішнього правителя Шаховського було прислано розпорядженне: „села, що роздав Апостол противно указам, вернути назад, а при селах та деревні, які здатні для роздачі, роздивитись князеві Шаховському разом з генеральною старшиною, полковниками і иньшими, також чи нема і таких сел, що ними володіють неналежно, щоб їх далі віддавати тільки заслуженим, і про се повідомити, висловивши і свій погляд“⁴⁾. Румянцев в записці своїй „о усмотрѣнныхъ въ Малой Россіи недостаткахъ и неурядствахъ, о исправленіи которыхъ Малороссійской коллегіи трактовать должно“ просто веде мову „о селахъ и деревняхъ Малороссіи, коронѣ принадлежащихъ“. В розділі XIX він пише: на Україні всі майже села і селища, що належать короні, роздані в приватне володінне як вільні. А по гетьманським статям гетьманам та старшинам за їх службу робити нагороду дозволено, даючи їм млини та селища, одначе наказано просити, бючи чолом, у царя грамот на підтвердження,

1) Маркович. Дневн. Зап. Т. I. стор. 325.

2) Ibidem Т. II. стор. 37.

3) Бантиш-Каменський. Истор. Малорос. Т. III. стор. 182.

4) Марковича Дневныя Зап. Т. I. стор. 432.

і тільки ті землі, на які є такі грамоти, уважати такими, що їх відняти не можна¹⁾.

Що до церковних земель, то за Апостола зроблено було урядом таке розпоряджене, з нагоди непевностей уряду — чи має духовенство право володіти землею та кріпаками: „духовенству українському ніхто не повинен продавати, закладати чи як небудь інакше віддавати землю; коли-ж, не уважаючи на сю заборону, духовні придбають монастирям які маєтності то у таким разі можна відібрати сі маєтності без грошей і повернути їх до давньої приналежності; монастирям і церквам дозволено робити вкладки грошима; ті-ж землі, що належать монастирям та церквам, повинні бути під судом малоросійським²⁾“. Після смерти Апостола духовенство подало Анні Іоановні петицію, щоб вона знесла заборону Петра II купувати і жертвувати землі монастирям і церквам. Цариця з сеї нагоди наказала кн. Шаховському поганьбити архієреїв „пристрастним образом“, аби „вони наперед в свої прохання грубих та ганебних слів не заводили“. Окрім сего кн. Шаховському поручалося „дбати найсекретнішим способом, аби генеральна старшина, полковники й інші урядники прислали прохання, аби не закріпляти земель та світських людей за монастирями і духовними особами, і на сі прохання вони дістануть прихильну резолюцію“. З актів видно, що архієреї, що подавали ту нещасливу петицію, зараз же покаялись, заявили, що „написали своє прохання з простоти, більше не писатимуть і просять пробачення³⁾“. За петицію ж мирян яких-небудь, аби не давати духовенству земель, ми нічого не знаємо; мабуть її не було подано. За Катерини II, коли в Росії забирали монастирські маєтності, Румянцев в згаданій „записці“ своїй вказав також на небажані наслідки того, що монастирі й церкви володіють землями⁴⁾. Таким робом питання про виключення монастирів і церков від володіння землею підняв на Україні російський уряд доволі рано, однак його розв'язано аж у 1786 році, коли і там відібрано церковні землі так само, як і в Росії, де се переведено 22 роки раніше.

1) Записка Румянцева в книжці В. Т. Авсієнка Малороссія въ 1767 г. стор. 150 — 151.

2) Бантиш-Каменський. — Ист. Малор. Т. III. стор. 175.

3) Соловьев. — Ист. Рос. Т. XX. стор. 320.

4) Авсієнко. — Малороссія в 1767 р. стор. 144.

Раз був в селі власник чи державця, як тоді казали, посполиті за те, що користались землею, окрім державних повинностей, обов'язані були віддавати ще і державці звісну частину своєї праці. Така залежність посполитих людей від державців зазначалась в універсалах гетьманів, коли вони кого небудь наділяли маєтностями. Спервоначалу універсали зазначали її трохи нерішучо, потім значно сміливіше. В універсалах, наприклад, Богдана Хмельницького і Виговського¹⁾ ми не знаходимо згадки про те, що селяне, які живуть на землях наданих козацьким старшинам, повинні в чімесь залежати від нових державців: очевидно, що на гадку обох названих гетьманів, установленне певних відносин між державцями і посполитими повинно було статись вільним договором. Але в універсалах дальших гетьманів — Многогрішного, Самойловича, Мазепи²⁾ кожний раз, коли кому небудь дають ся землі, згадується, що і вийти і селяне повинні бути „в належнім послушенстві“ у нового дідича і нести на його користь „звиклу повинність“. Не диво, що при таких умовах новий устрій життя став дуже похожим на старий польський. Се було й дійсно як у відносинах до землі державця і посполитих, так і що до характеру повинностей посполитих на користь державця.

Що до прав державця на землю, то ми знаємо, що після того як на певну маєтність, на якій вже були посполиті, видавав ся універсал гетьмана, земля більше не уважалась землею посполитих, вони могли нею користатись тільки за згодою державця. Колиж вони переходили на инше місце, то після сього на давню землю в їх не лишалось жадних прав, бо читаємо в одній грамоті Мазепи з р. 1708: усюди такий звичай є, що ґрунти „по одейшлих на инші мейсця“ для життя підданих переходять на їх державців, а вони тратять „свою сукцесию“. В українській кодифікації литовського статута се висловлено так: колиб якогось „владѣльца“ піддані і вільні люде схотіли куди небудь з землі пійти по своїй волі, то сї люде землю свою з усею будівлею і з усім нерухомим і з засіяним хлібом повинні лишити³⁾. Окрім того в сій кодифікації є і така стаття: „у підданих ніхто землі ані наймати під управу, ані зовсім купу-

1) Лазеревський А. М. Малорос. поспол. крестьяне ст. 16.

2) Ibidem ст. 17 — 19.

3) Права, по котрымъ судился Малорос. народъ. Гл IV, арт. 8, П. 2, ст. 52.

вати, без відомости і згоди його пана, не повинен, а колиб хто у чужого підданого землю, без волі пана її, купив або найняв на поручнину, через чії руки він гроші давав, на ніщо претендовати не повинен, бо він те зробив противно сему праву¹⁾. З таким порядком ніяк не могли помиритись посполиті: заняту їх предками землю вони уважали своєю і иноді дуже реально се вказували. Так селяне з Чемери, що належали з давна „на чин писарства полкового київського“ без відомости писаря запродали свої ґрунти бунчуковому товаришу Власу Климовичу Будлинському. Писар; по імені Борсук, подав тоді на Будлинського донос гетьманови Разумовському і в доносі виноватив Будлинського, що він забрав собі підданих його, Борсука, з їх землями. Визначені гетьманом на слідство особи признали скаргу писаря справедливою, але Будлинський не признав сего рішення і заявив, що він тих підданих не віддасть, а прохати-ме, щоб його ясновельможність вернув би йому гроші, що він затратив на купно у тих підданих ґрунтів. Піддані-ж заявили, що вони в підданстві писаря Борсука бути не хочуть і під володінне його не пійдуть і при тім чинили „галас, шум і усякі противности“. Гетьман на проханне Будлинського не звернув уваги і звелів по наведеній висше статі статута віддати писарю, без звороту грошей, ґрунти чемерських посполитих, хоч вони не хотіли його слухати, а також укарати і тих урядників, що поробили купчі „противно малоросійським правилам“²⁾. З сего бачимо, які були українські правила, і як розуміли своє право на землю посполиті.

Не краще стояла справа з усяким послушенством посполитих.

З початку обовязків посполитих до державця всего тільки і було, як каже д. Лазаревський, що гатити греблі, збирати сїно, возити дрова. Тільки ж се трималось не довгий час. Дякуючи тому, що по більшій часті державці самі були членами військової адміністрації, вони легко переходили границі не відзначеного докладно послушенства і ставали панамі над посполитими, яких вже почали звати „підданими“. Потім адміністрація задумала визначити послушенство двома днями „издѣлія“, себ то панщини, на тиждень, але при тім і всі иньші повинности всеж таки лишились до волі державців, і сим останнім робом „з під-

1) Ibidem Гл. IV., арт. 9, II. 1., стор. 53.

2) Андриєвскій А. А. Ист. матер. изъ арх. кiev. губ. правл. Вып. II. ст. 136 — 142.

даних“ видушувало ся чимало користи; брали з них і осенщину і певну частину худоби, і куничні гроші (за шлюби) і бжоляну десятину, і десятину тютюнну і иньше. В щоденних записках генерального підскарбія Марковича знаходимо про се такі два „прикази“ яро посполитих його села Сваркова; „7 жовтня 1724 р. дав наказ війтови сварковському вибирати сегорічню осенщину, а саме так: від посполитих, що мають одну чи дві сохи — по 3 чверти жита, а від тих, що мають три або чотири сохи — по четверині брати“¹⁾. 29 ж жовтня тогож року до його „приходили Сварковці, піддані, прохати полекшення в осенщині; відкинута їм від сохи, додає Маркович, по чверти жита, а звелено давати по чверти—вівса“²⁾. Грошева дань Марковича не була велика, він був, порівнюючи з другими, доволі людяний чоловік і до здирщиків його прилучити не можна³⁾.

Економічна підлеглість не могла не потягнути за собою иньших надужить у відносинах до посполитих, тим більше, що по литовському статуту (що тоді мав силу) права державця над посполитим були широкі, а підданого дуже вузькі⁴⁾. Так, по статуту — „кождому державцю піддані його належне послушення і повинности віддавати завжди повинні, і через те ніхто не має права зменшувати власти державця над підданими його, і ніхто не має права звільняти підданого від належного йому послушення, навпаки, як тільки де, під яким би воно вимом не було, піддані не слухались державця, або показали яку противність, тоді кождому державцю свого підданого карати вільно, розглядаючи добре його вину, а як що він винен в карних учинках, треба таких підданих засилати в належні суди“⁵⁾. І ся статя дуже часто уживалась в житю. В щоденних записках Марковича записано, що в 1741 року з маєтности їх автора з Сваркова повиходили деякі селяне в маєтности адмірала графа Головіна, в Іванівську волость. Маркович спитав про їх в листі до сварковського старости, „з якої причини така від них чинить

1) Марковича Дневн. Записки Т. I. ст. 47.

2) Ibidem Т. I. ст. 49.

3) Дивись передмову до „Дневн. Записокъ“ Маркевича ст. X—XI.

4) Се саме, що литовський статут, в своїх останніх редакциях наскрізь перенятий шляхотськими тенденціями, здобув значінне правного кодекса на Україні, було теж узурпацією старшини, о скільки сьвідомою — се иньше питання. *Ред.*

5) Права, по которымъ судился Малорос. нароѣд. Гл. IV., арт. 8, II. I, ст. 52. Изд. А. О. Кистяковського.

ся „огурність“, і як що се за ґрунти, та хай би ті ґрунти він відібрав на нас, а першого привідця сюди б (Глухов) прислав“. За кілька тижнів ті, що втікли з Сваркова, були знайдені і автор записок згадує: „втікачі сварковські знайдені, я звелів їх покарати“. Батько ж автора записок, коли 1728 року селяне його стали неслухняні, „був у пана гетьмана і прохав його респекту на те, що піддані неслухняні, одначе ніякої резолюції не одержав“.

З поводу, що державці кривдили і били посиолитих, виникали процеси в полкових судах, і коли селянські скарги признавались оправданими в суді, то їм видавався судовий декрет, що обовязував державця-кривдника задовольнити селян за їх материяльні страти; одначе діло кінчилось звичайно тим, що ніяких декретів не сповняно, се для близької подібности до польських порядків.

Се на вдивовижу, що при таких умовах майже не було селянських розрухів. Тільки за Мазепи підняв був поспільство Петрик, та після смерти Скоропадського воно зворухнулось. Особливо замітний був перший з сих рухів — повстання Петрика, нешлюбного сина Мазепи, що служив з початку канцеляристом при генеральному писарю Мазепи, Кочубеї, і з його небогою був жонатий. До Петрика хилились в немалому числі Запорожці і Мазепі писав кошовий їх Гусак: „за Хмельницького на загальній раді було таке рішення, щоб ніяких утисків на Україні не було, а нині бачимо, що бідним людям в полках чинять ся великі утиски. Ваша вельможність правду пишете, що за Ляхів великі утиски військовим вільностям були, за те Богдан Хмельницький і війну против них підняв, щоб увільнитись з підданства їх. Тоді ми думали, що на віки віків нарід християнський не буде в підданстві, а тепер бачимо, що бідним людям гірше, ніж було за Ляхів, бо кому і не слід держати підданих, і той держить, щоб йому сіно та дрова возили, в печі палили, стайні чистили. Правда, коли хто по милости військовій пробуває в генеральній старшині, тому можна і підданих мати, нікому се не досадно, — так само було і за небіжчика Хмельницького, а як чуємо про таких, що і батьки їх підданих не держали, а вони держать і не знають, що з бідними підданими робити, таким людям підданих держати не слід, хай і вони, як батьки їх, зароблей хліб їдять“¹⁾. В иньшій же листі до Мазепи

¹⁾ Соловьевъ — Ист. Рос. Т. XIV., ст. 180.

той же кошовий зовсім справедливо пояснював і причину, через що повстав Петрик: „в Лубенському полку не хочать оранди і бунтують ся, з Петриком хочать іти; Гадячане і Полтавці говорять: багато гетьман старостів по містах і селах настановив, і теж бунтують, Петрика дожидають“¹⁾.

Сам Петрик ще з більшою енергією нападав на старшину і разом на Москву, на яку він ішов з кримським ханом: „Позволено, скаржив ся Петрик, теперішньому гетьманови роздавати старшині маєтности, а старшина, порозділявши нашу братию поміж себе, позаписувала собі і своїм дітям на вічність, і тільки що в плуги не запрягають, а вже як хочать, так і крутять, наче невільникими своїми.—Москва для того се дозволила робити нашим старшим, щоб наші люде від такого тяжкого підданства оплошили і не були їм противні в їх замислах: коли наші люде від такої шляхти змужичіють, тоді Москва і Дніпро і Самару осадить своїми городами“²⁾.

Всі промови Петрика всюди чи майже що всюди в Україні знаходили відклик. „Приїхав в Москву, читаємо у Соловьова, п'ятисотенний стрілецького полка, що був при гетьмані і переказував, що на Україні між черню багато стидких річей можна почути через всяку дрібницю; явно говорять: коли прийде Петрик з запорожським військом, то ми пристанемо до нього, побемо старшину, орендарів і зробимо по старому, щоб усе було козацтво, а щоб панів не було“³⁾. Завзятість усіх сих річей, примусила і уряд, і старшину подумати і про оренди і про щедро роздавані маєтности. На рік монополь продажі горілки був знесений. Мазепа почав відбирати де у кого маєтности, та тільки сї де хто були його особисті вороги, між котрими був і черниговський полковник Полуботок. Що ж до самого Петрика, що йшов на Україну з 40000 Татар, то проти його рушилися получені сили Мазепи і царського воеводи — і бунт скоро зник.

Ті рухи, що повстали після смерти Скоропадського, були ще коротшими. Розрухи втихомирив Полуботок, наказавши, щоб „посполиті віддавали як ранійше послушенство“, а тих, що неслухались, звелів „до везеня брати“ та змушував до послушенства карами⁴⁾.

¹⁾ Соловьевъ — Ист. Р. Т. XIV., ст. 181.

²⁾ Соловьевъ — Ист. Р. Т. XIV., ст. 182.

³⁾ Ibidem Т. XIV, стор. 155.

⁴⁾ Лазаревський А. М. Малорос. поспол. крестьяне ст. 68.

З незносною залежності посполиті силковали ся виходити повстаннями¹⁾ й иньшими дорогами, більш наївними, коли вже ужити такого виразу. Декотрі з їх силкували ся переходити з поспільства в козаки, та далеко не завжди се було можна: тільки підкупом полковників, що вели компути, осягалась така ціль²⁾. Тіж що, не надіяли ся попасти в козаки, брали ся на иньші способи: користаючи ся правом кидати ґрунти свої, вони йшли жити в чужих хатах як підсусідки і в таким разі платили за хату грішми або своєю працею. Більшість сих підсусідків жила при селянах, одначе бували підсусідки і, у державців. В таким разі жите підсусідка було мало чим краще ніж жите підданого: спервсначалу підсусідство увільняло його від квартирної та иньших земських повинностей, але сї пільги були знесені наказом князя Шаховского 1734 року і його ствердила Анна Іоановна 18/VIII 1834 р., а державці стали пильнувати, щоб такі повинности були сповнені. Через се тільки і було користи жити підсусідкам у селян, бо від зборщиків усяких селяне їх покривали. Нарешті був у посполитих і третій

1) З такими селянськими повстаннями знайомить розвідка д. Єфименкової, подана в XIX т. Р. Историчної бібліотеки і статя Лазаревського в XI т. київських Чтеній. *Ред.*

2) Дуже замітна в Україні в XVIII віці була і друга проява — перехід козаків в поспільство. Бувало се раз від того, що люде не хотіли відбувати військову службу. Козаки, що володіли землею як власники з правом продавати її, нерідко продавали ґрунти свої старшині, а сами лишали ся на їх жити як піддані того державця, що купив землю. Се звало ся „підійти під пана“ (Максимовича Сочиненія т. I, ст. 553). Окрім бажання не йти в ту чи иньшу війну, до сього тягло се бажанне скинути ся ще від иньших обовязків, до яких притягали козаків з поводу їх військової служби полковники, сотники й иньші. Друга причина — економічний гнет державців примушував козаків лізти до їх в повну залежність, що звісна під назвою підданства. Нерідко козаки позичали у державців гроші і не можучи віддати, мусіли відступити їм землю свою за довг. Таких випадків нпр. не мало випало на користь Лизогубам, що складали при кінці XVIII віку своє велике земельне богатство в Чернигівщині. У Лазаревського в його праці „Люди старой Малоросіи“ находимо скаргу козака с. Погребків, Григорія Шкуренка, з котрої коли навіть взяти частину красок, що надають сій справі, може бути, надто драстичний характер, всеж таки вістанеть ся страшна правда. З скарги видно, що Григорій Шкуренко винен був Лизогубови 50 золотих (10 рублів); Лизогуб переказав йому: „дай мені в арешт ґрунти свої, а я буду чекати позики, поки ти спроможеш ся з грішми“. Шкуренко йому і віддав свою землю, тільки додає він, не володіти, а в застав; а як настав час платити, став я просити Лизогуба відоддати, поки продам свою худобу, що навмисно виготував на продаж. Але Ли-

спосіб визволити ся від гнету державців — се мандрівка на слободи ¹⁾).

Часто якийсь державець заявляв гетьману охоту за кликати слободу на якийсь далекий ґрунт. Гетьман звичайно давав дозвіл, бо головний контингент осадників брав ся з правобічної України. Але в куші з виходнями з Польщі селили ся на слободах часто і лівоберіжні посполиті, котрим не ставало терпця лишати ся на своїх давних землях під утисками державців. Слобода одначе тільки на якийсь час захищала від панських утисків: вільний час дійсно більш чи менш обороняв саму особу, як і працю селян-слобожан від утиску; але з кінцем волі для їх наставали иноді гірші обставини, ніж ті, що примушували їх кидати рідні оселі. Через сеж то мандрівкою на слободи діло не кінчило ся — селяне, що шукали кращого, переходили від одного державця до другого, а не то і зовсім забирали ся у новоросійські степи, саратовські, оренбурські, або

зогуб задержав мене в своїому дворі і держав два тижні, вимагаючи позики. З слізми прохав я Лизогуба пустити мене до дому, бо жінка моя в той саме час лежала на смертній постелі, обіцяв йому і позичку скоро вернути. Тількиж Лизогуб тоді разом з своїм господарем оточив ґрунтик і силоміць післав мене до конотопського соборного попа, кажучи: „іди до попа, і як він буде писати — будь при тому“. Під написав купчу, без свідків з мого боку і не подаючи купчої до ратуші. Тоді Лизогуб пустив мене до дому, а слідом прислав і слугу свого, щоб я виходив з свого дому. Так пан Лизогуб і заволодів моім ґрунтом, хоч я йому і гроші потім приносив (Київ. Старина 1882, I, ст. 111). На економічні причини переходу козаків на підданих є правдиві вказівки і у Тєплова в його записці О непорядкахъ въ Малороссіи. „Поміщик, читаємо в сій записці, стілько у себе вицїжує вина, що завжди не може вишинкувати в своїх маєтностях, і от він роздає певну частину його вишинкувати в своїй селі козаку, і шукає до такого діла таких козаків, щоб вони найлекше у його могли замотати ся; на останку, коли стілько козаку віддасть, що вже козак не буде мати спроможности усе вино вишинкуване виплатити поміщику того-ж села, то поміщик, вимучивши у його облик, себто по правному звичаю квіток, бе чолом на козака і просить, щоб його примушили виплатити довг. Козак, не маючи спроможности заплатити по квітку, себто по облику, судить ся по Литовському статуту, розд. 4, арт. 28, пункт 1, в котрому має „задоволати нерухожим майном по оцінці“ (Записки о Южной Руси, т. II, Куліша, ст. 194). Низше ми побачимо одначе, що Тєплов число козаків, обернених в посполство, значно побільшав проти того числа, яке було їх дійсно.

¹⁾ Усі відомости про оподаткування підсусідків дивись в дод. до Дневныхъ записокъ Марковича, т. I, ст. 502—508. По представленню старшини обкладу не однаковому піддані були підсусідки, що дістали для обробку ґрунту від своїх хозяїв, і підсудки, що ґрунтів не

на правий берег Дніпра, в границі Річи Посполитої. Не міг їм перешкодити в сему і Литовський статут, де сказано: „коли-б вільний чоловік прийшов на слободу до якого небудь державця, а сидів би по умові з сим державцем до якогось часу вільним від роботи і иньших повинностей, а проживши так вільно до речинця, або ще ранійш захотів би знов геть відійти, тоді наперед повинен він відслужити тому державцю стілько, скілько вільно жив, а відслуживши, має право відійти геть від нього; а коли-б не схотів відслужити, то повинен грішми заплатити за родину, за кожний тиждень волі, по дванадцять копійок; а коли-б і платити не схотів, то усе, що нажив він на слободі у того державця, повинен лишити йому¹).

Звістно, видаляти з краю робочих людей не було бажанням державців, і для менш заможних з них дуже важкими були сї переходи селян від одного пана до другого, бо більш ішло від бідних до заможних, ніж навпаки. Страти дрібних хозаїнів від переходу людей вказані Тепловим в його незавсїди правдивій записці „О неприядахъ въ Малоросіи“²); зазначивши оден бік сеї справи, він неначе забув ся, що неоселі селяне, так звані лезні (від польського слова *luźny* перехожий, свобідний), були дуже користними самим державцям, і бідним, не тільки богатим, бо вони заселяли ними слободи і часто воліли їх, як своїх тяглих селян, що вже обжились і стали більш самостійними; деякі з державців навіть старали ся більшим „драпежством“ зігнати з ґрунтів тяглих, знаючи, що їх заступлять більш податливі лезні³). Через се зрозуміло, що зменьшення числа лезних і бідні і богаті державці не хотіли. Вихода-ж за кордон цілих має народу не могли вони бажати тим більше та против сего брались до ріжних способів.

Московський уряд, поки сила обставин затримувала цілим переяславський договір, не мішав ся в мало зрозумілі і навіть

дістали; старшина уважала також дуже потрібним деяких зовсім ослобонити від платежів та повинностей: вона між иньшим каже тамже: „котрі-ж в панських хуторах назвні платні люде живуть, себто скотарі, овчарі, пасічники, винники, мірошники, свинарі та шинкарі, які в панських, козаких шинках живуть, з тих, як з людей платних нічого не треба брати. Марковичъ, т. I, ст. 505.

¹) Права, по котрымъ судился Малорос. народъ, гл. IV, арт. II, п. 1, ст. 55.

²) В Записках о Ю. Р. П. Куліша, т. II, ст. 194—196.

³) Лазаревський А. М. Малор. поспол. крестьяне, ст.

мало відомі йому земельні і суспільні справи України. Московські царі тільки користалися своїм правом роздавати маєтності, і роздавали землі, заборані у прогнаній козаками шляхти, а також і землі, що ніколи ніким зайняті не були, тільки козацькими старшинами; з Великоросіян перший дістав землі на Україні Меньшіков в 1709 р. Окрім того, коли вже говоримо про мішання Москви в суспільно-економічні відносини на Україні, вгадаємо, що правительство здержувало своїх служилих і торгових людей, аби не захоплювали собі в холопи дітей козаків і посполитих, що нерідко траплялося вже за часів Хмельницького: дітей сих Великороси крали і завозили з рідної країни до себе в Росію. Взагалі суспільно-економічна еволюція на Україні могла розвиватися вільно. Гетьманам Москва не забороняла піддержувати і зміцнити всяке послуженство посполитим державцям і навіть помагала їм в сьому. Так при виборі в гетьмани Многогрішного уряд затвердив утворення так званого компанейського полка, числом в 1000 чоловік, обов'язком котрого було картати посполитих, що бажали перейти в козаки або користати з тих привилеій, які мали сї останні. Перед вибором Мазепи державці маєтностей здобули собі через старшину право самим судити своїх підданих, примушувати їх давати собі певні припаси, возити сіно й дрова.

Від Петра I починаються нові прояви опіки російського уряду що до соціальних відносин на Україні, і як в питаннях політичних, так і в питаннях соціально-економічних починається нова червона нитка, що він вилів в відносини Росії до України. З нього починаються заборони обертати козаків на посполитих, до чого, як ми бачили, хоча була старшина і шляхта. Після Мазепи, що заходився коло утворення української шляхти, уставивши особну козацьку групу — бунчукових товаришів, Петро, що не боронив йому проводити в жите такі заміри, в 1723 році звелів великоросійським офіцерам зробити перепис в Україні, щоб знати число козаків і посполитих, і наказав повернути у козаки тих, кого старшина неслухно перевела в посполиті¹⁾. Анна Іоанновна ствердила 1738 року указ Петра I, і все її царювання та і після, справа, щоб за козаками зіставлялися козацькі права, не сходить з дньового порядку. Сюди треба зачислити і той начеб то демократичний голос Григорія Теплова. Нападаючи в записці своїй на Литовський статут і увесь

¹⁾ Максимовича Сочин. т. I, ст. 549.

устрій українського життя, Теплов, сей „коварник“, як назвав його Ломоносов, нарікає, що число козаків і навіть посполитих на Україні зменшило ся, хоч се зменшення він дуже значно побільшує і виноватить в сім кріпацькі заходи малоруської старшини¹⁾. Явну тенденційність Теплового виявив Максимович в письмі до Куліша з поводу виданої ним сеї записки Теплового. Порівнюючи числові дати переписи 1723 року з числовими датами переписи 1764 року, Максимович доказав, що і число козаків, і число посполитих збільшило ся на Україні за 40 літ дуже значно: козаків стало в 1764 році замість тих, 66.415 чоловіка, що числили ся по ревізії 1723 року, 363.887, а посполитих замість 136.316—585.909 чоловіка. Ясно, що не всі козаки і посполиті стали підсусідками, а що начеб то компутових або реєстрових козаків поменшало на 15 тисяч, як каже Теплов, то про се нема і мови²⁾. Дуже густі краски він наложив і взагалі на злочини української старшини, особливо коли зважити, що він промовчав злочини дідичів-Великоросіян і свої власні, зовсім такі, як і старшини, бо і він забирав у козаків ґрунти і примушував їх до необовязкової для їх роботи — возити цеглу в тепловську економію³⁾.

Поруч заходів коло того, щоб не обертали козаків в посполиті, російський уряд XVIII віку і по давньому пильнував, щоб Великоросіяне не обертали українських селян в холопство. Анна Іоановна в 1740 році про се видала два укази⁴⁾. А намноження підсусідків повело до того, як сказано, що і їх в 1734 році обложено повинностями; розмір слх повинностей повинен був бути різний (сього жадала старшина), уважаючи по тому, скільки землі панської, козацької або селянської вони мали, а на тих, що жили як наємні люде і ґрунтами не користали ся, і після указу не накладено податків⁵⁾. Нарешті дуже звичайною проявою в роботі уряду на Україні в XVIII віці було переловлюванне українських селян, що тікали за Дніпро в „Польшу“. Ся хапанина робила ся за помочию військових команд, що без усякої церемонії висилали ся в середину Річи Посполитої і там оголошували всякі обіцянки, котрі обіцйовані втікачам в осібних

1) Записки о Южной Руси, т. II, ст. 177.

2) Максимович, т. I, ст. 549.

3) Ibidem, ст. 560.

4) Марковича Дневн. записки, додатки до I т. ст. 502—508.

5) Марковичъ Дневн. записки. Дод. до I т. ст. 502—508.

указах, що записували ся в іродські книги ріжних міст Річі Посполитої¹⁾.

Тому що через селянські переходи терпіли шкоду державці, українська старшина вже в 1739 р. задумала притримати селян коло землі на великоруський лад, заборонивши їм переходи; одначе се перше закріплення не було піддержано урядом, і Єлисавета Петровна 1742 року знов дозволила селянам переходити²⁾. За теж зносини з Польщею про вертанне утікачів тяглись і тепер, як ранійш.

Катерина II теж піклувала ся про вертанне з-за границі українських утікачів, але окрім того вона рішила ся дуже енергічно вмішати ся і в справу переходів селян від пана до пана, уважаючи разом з Тепловим, що від-непорядків сих поносить шкоди „державна користь“. З початку задумано тільки унормувати переходи; вимагати від перехожих, щоб вони мали письменні відпустки від їх державців, і ось такий указ був виданий 10/XII 1763 року³⁾. Але потім правительство з огляду на побільшення переходів постановило зовсім заборонити їх. Тоді й був виданий указ 3 мая 1783 року, де читаємо: „за для правильного побирання державних доходів в намістництвах: ківському, чернігівському, новгород-сіверському і за для заборони усяких утеч, прикрих для поміщиків і тим обивателям, які зістають ся в селах, наказуємо кожному з селян зіставатись в своїму місці і званю, де він в останній ревізії написаний, окрім тих, що пішли до нашого указу, з тими ж, що тікати муть після сего указу, поступати по загальним державним постановам⁴⁾“.

Кріпацтво таким робом прицбало за Катерини II повну юридичну санкцію в лівобічній Україні. Регулюючи відносини державців до посполитих, цариця стала по стороні державців. Ослабла тоді на якийсь час, судячи по пісням, віра посполства в її попередні мрії і надії, одначе не згинула зовсім.

1) Кіев. Стар. 1882, статя д. Каманна: Изъ исторіи междунароудн. отношеній Польши и Россіи.

2) Соловьевъ Ист. Рос. т. XXII, ст. 42; Кіев. Стар. 1883 VI: Прошеніе старшинъ малорос. о возстан. разл. правъ, ст. 342.

3) П. Собр. законовъ т. XVI, ч. 11987.

4) Полн. Собр. Свода законовъ т. XXI, ч. 15724.

IV.

Бажанням українського народу не відповідали і ті порядки, які складали ся під новими впливами в церковно-релігійній сфері. Одначе і ся невідповідність не зменшувала прихильности до російської політичної мани, яка обгортала Українців. Тут знов виявляв ся згаданий раніш факт народньої психології і щоденного життя взагалі — що „очи і уха не бувають свідками того, що дієть ся“. Іншими словами: діла російського уряду були самі по собі, а прихильність до руського цїсарства сама по собі. Фантазія домальовувала те, чого не давала дійсність у людей, що не мають звичая докладно аналізувати те, чого свідками вони бувають.

Ми казали вже, що однакова віра з московською державою була одним з дуже рішучих факторів, що вплинули на Хмельницького, коли він рішав питання, чи прилучити Україну до московського царства, чи ні. Під впливом сього фактора почасти, хоч тільки почасти, питання і було рішено в сторону прилучення до Москви. Одначе не треба спускати з очей, що українська народня громада була досить різнородна що до свого складу і розвитку своїх людей. І нарід, і сам навіть Хмельницький уважали зовсім можливим піддатись московському патріярхови, як уважав можливим піддатись московському урядови в політичних відносинах, одначе инакше дивила ся на се діло тогочасна церковна ерархія. Народу і Хмельницькому, що розбираючи релігійне питання, не зважали на московські деталі здавало ся, що в поглядах на такі питання не може бути великої незгоди межи православними ерархами — між українським митрополітом з одного боку і московським патріярхом з другого, але инакше повинні були думати ті з українського духовенства, що були ближше знайомі з церковними порядками в Москві.

Українське духовенство не міг не лякати насамперед устрій усего московського царства XVII віку. Особливо вражав він тих, що були з роду шляхтичами і мали значнійшу освіту. Такі нпр. ерархи як Петро Могіла (1633—1647), що, як син молдавського господаря, був сам шляхтич, не могли не бути по стороні привилеїв польської держави супроти безправного, авторитарного московського устрою, а такі письменники, як Мелетій Смотрицький або Касіян Сакович і в писаннях своїх пере-

казували, що в московській державі живуть раби, і що там навіть найбільших панів б'ють батогами і карають „торговою карою“. Важкими могли здавати ся такому Петрови Могилі порядки Москви ще більш супроти його наукових і просвітних бажань: дуже вже був звисний перестрах Москви і її охота виводити усякі ереси з великого многознання, а тим більш з многознання латинського заходу. Організаторови київо-могилянської колегії, що запозичала свій устрій від єзуїтських шкіл, не міг не здавати ся сей перестрах запереченням усякої осьвіти. Бажання його через те були відмінні навіть від бажань козаків і інших Українців, а не тільки лиш від змагань самої Москви.

Тим же духом що Петро Могила був натхнений і Сильвестер Косів, що був при йому ректором київо-могилянської колегії, а після його смерти (1647) заняв місце митрополіта в Київі. Відносини його до латинської осьвіти і до Москви відрізняли його від пересічної маси Українців, як і Могилу. Обороняючи колегію, Косів ще як ректор писав у своїм меморіялі, так пояснюючи відносини Киян до колегії: „як тільки ми з його милостию Петром Могилою, київським митрополитом, досягли до тебе, Київ приснопамятний, і оборонені сьвятими стражами, себто твоєю непорушною огорою, відразу взяли ся за діло, показуючи *primum Minervae tanum*, тож про нас почали гомоніти поміж народом, що начеб то ми не православні. Які перуни, які громи і блискавки насунули ся тоді на нас, сего зовсім не можна навіть описати чорнилом! Був такий час, що ми, поспівдавшись, тільки і ждали, що ось почнуть нами начиняти жолудки дніпрових осетрів, або того мечем, того огнем відправлять нас на той сьвіт¹⁾! З сих слів ясно, які ріжницї істновали в поглядах різних українських верств тоді, отже не диво, що козаки могли уважати добрим і бажаним здуку з Москвою і з релігійного боку, а духовні верстви сього бояли ся.

Одначе українські єрархи, хоч і не були дуже прихильні до загального устрою московської держави і дуже бажали зістатись при шляхетській волі річи посполитої, зовсім не обставали за польським панованнем. Переслідовання від Поляків-католиків безпосередно дотикались духовних, і вони були по стороні Хмельницького і козаків, що ішли проти унії та добивались політичних

¹⁾ Архивъ Ю. З. Рос. часть I, т. V, передмова С. Ф. Терновского, ст. 31.

прав задля київського митрополіта, котрого Поляки не хотіли пускати до сойму. З побід козаків духовні не могли не радіти, бо сі побіди давали їм спроможність користатись в боротьбі з католицизмом тими-ж правами, які давались загально устроєм річи посполитої. Коли ж Хмельницький рішив злучитись з московським царством, завдяки вказаним поглядам українських ерархів на прикмети московського устрою ерархи сі, не виказуючи явного непослуху Хмельницькому на перших кроках показали себе неохочими до тієї політичної переміни, що зробилась на їх очах. А що до ерархічного питання, чи підлягати українським ерархам власти московського патріярха, а не константинопольського, то воно довго навіть і не підіймало ся з боку українських ерархів.

От так то поводивсь що до Москви в момент самого прилучення України митрополіт Сильвестер Косів (1637 — 1656). Правда, приводячи Киян до присяги, митрополіт навіть сказав привітну промову бояринови Бутурліну, але ж по словам самовидця, православного съвященника, Косів виголошуючи свою привітну промову, „от жалю обумірав“, а все присутне з ним духовенство „од сліз съвіта не бачило“¹⁾. Коли ж дійшло діло до присяги шляхти, що була у митрополіта на услугах, то митрополіт не згодивсь на бажання Бутурліна, аби шляхта ся заприсягла, як і всі. Довго Косів не хотів провадити до сього шляхти, хоч Бутурлін докоряв йому не тільки за се, але навіть і за те, що він, Косів, не заслав до Москви, як Хмельницький, послів прохати, щоб цар прийняв Україну під свою високу руку. Відмовляючи Бутурліну в його бажанню, Косів покликувавсь на те, що за присягу шляхтичів, котрі були в його на послугах, духовенство православне в краях, що не були в руках козаків, може піднасти ріжним переслідуванням від Поляків. Тільки страх гетьманської неласки примусили його уступити Бутурліну, і він заприсягнув шляхтичів. Одначе скоро потім митрополіт показав не менше виразну неприхильність до Москви, коли московські воеводи задумали ставити укріплення на землях, що належали київським монастирям. Косів грозивсь тоді, що битиметь ся з Москвою²⁾, тільки ж до сего не дійшло.

Що в сім випадку у Косова проривав ся загальний настрій духовенства, се ясно між иньшим і з того, що не в нім однім

¹⁾ Костомаровъ — Моногр. Т. XI., ст. 137.

²⁾ Арх. Ю. З. Рос. ч. I, Т. V, статья Терковского — Подчинение московскому патриаршеству ст. 42.

проявляв ся такий настрій. Дуже замітна з сього погляду промова черкаського протопопа Теодора Гурського, уважаного за великого богослова і проповідника. Промову сю Гурський сказав ще перед сполученням України з Москвою на раді, що зібрав Хмельницький з поводу приїзду посольств від Москви, Турції і Польщі. Вказуючи на дари, що загорнуті були в рогожу і принесені московськими посланцями, на дари, загорнуті в килим і принесені Польщею, і на дари загорнуті в шовкові матерії і принесені посланцями з Турції, він сказав: „від трьох царів або волхвів піднесені були дитині Христу Спасителеви дари золото, ливан і смирно; дари сі предзнаменували панованне, страждання і поворот на небо; золото пророкувало царюванне, ладан — поховання, смирна божественність. Так само і ці дари, піднесені трьома царями молодому народови, означають уділ його: чим покриті або одягнені дари сі, тим покрийть ся і нарід, що їх забере собі. Дари польські покриті килимом, то і нарід з Поляками буде мати килими; дари турецькі покриті шовком, то і нарід одягнеть ся в шовк; дари московські покриті рогожами, то і нарід, що злучить ся з Москалями, одягнеть ся в рогожі і під рогожі. І сі пророкування найпевніші і найкрасні від усіх оракулів на сьвітї“¹⁾. Промова ся зробила великий вплив, так що Хмельницький, що встоював за інші погляди, трохи не підупав під дуже важкі неприємности на раді.

Але ж після злучення з Москвою промова Гурського була вже ділом минулим, дії ж Косова блискучим теперішнім. Прийшлося Хмельницькому відписуватись до Москви, боронючи митрополіта. 25 мая 1654 року гетьман писав царю Олексію: „За віщо ти прогнівав ся твоє царське величество на преосвященного пастиря нашого? Що він начеб то руйнував діло боже і не хотів прийняти злучення православія сьвятого? А між тим не віриш йому, скільки за віру і православіє сьвяте він пострадав. Не знаєш і того, скільки він радіє смиренію і миру всего мира, і як він завжди молить ся за здорове твоєї царської милости. А що кріпость на монастирській землі почало будоватись, то він зараз же нас звістив і скоро знов від нас його звіщено, що він не перешкажав городовому ділу, але наче ще благословив, бо відомо, що твоє царське величество на замін тих місць монастирських віддасть красше місце преосвященному пастиреви нашому. І що він не поспішив ся заслати до тебе післанців своїх—

¹⁾ Ibidem ст. 39 — 40. (Звістка про сю проповідь вимагає критичної перевірки). *Ред.*

сего не приймай за зле, твоє царське величество, бо він ждав, поки наші післанці від твого царського величества вернуть ся“.

Шукаючи *modus vivendi* з Москвою, Косів не міг в кінці не покоритись на тій статі Переяславської умови, де значилось: „залишити права духовні і мирські без усякого порушення, митрополіту київському, а також иньшим духовним Малої Росії бути під благословенством святійшого патріарха московського, а в права духовні патріарх не має втручатись“. Але прямуючи до оборони старини, Косів разом з духовенством 13 цвітня 1657 року писав в Москву петицію: „щоб з під послушенства съвятійшого патріарха константинопольського, до котрого правом божим і по правилахъ съвятихъ отецъ належимо, не були відділені“. Титул Косова до кінця життя його був такий: „православний архієпископ, митрополіт київський, галицький і всеї Малої Росії, екзарх святого апостольського трону константинопольського“.

Не відрізняв ся від Косова і Могили по своїм переконанням і наступник Косова Дионисий Балабан (1657—1663). Зустрівши такий же настрій в „гетьмані на той час“ Виговському, він згожував ся на те, щоб його посвятив Никон, московський патріарх, тільки за дозволом константинопольського патріарха. Але потім Балабан пішов дальше, протестуючи проти Москви: він не хвалив Пушкаря за те, що він сперечав ся з Виговським, і нарешті разом з Виговським повернув в підданство Річи Посполитій. Після сього жити Балабанови у Києві було не можливо, і Україна навіть в ерархічних відносинах поділена була на двое. Митрополіти до вісімдесятих років XVII віку були тільки в правобічній Україні. Там після смерті Дионисия Балабана „ихъ черкаскимъ тоя стороны обычаемъ избранъ бысть на митрополію кіевскую епископъ могилевскій Іосифъ Нелюбовичъ Тукальскій (1663 — 1676) и той живе въ градѣ Каневѣ и умре тамо“. Митрополит сей довго був в політичних справах спільником Петра Дорошенка, тільки перед смертю він розійшовсь з ним та радив йому думати про союз з Москвою¹⁾. Лівий берег став признавати Тукальського за митрополіта тільки після того, як патріарх константинопольський дав йому титул екзарха. Наступником Тукальського на правім березі був Антоній Винницький (від 1679), вірний Польщі і піддержаний Тетерею, але він, лишившись православним, мав дуже небезпечного конкурента

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. ч. I., т. V., ст. 35.

в єпископі луцькому Йосифі Шумлянським, з початку потайнім, а потім явним уніяті; ще перед своїм явним переходом на унію Шумлянський добув собі титул адміністратора київської митрополії і архимандрита київо-печерської лаври. Ні Винницький, ні Шумлянський не жили в Києві.

В Києві після від'їзду відтіля Балабана московський уряд волів мати до часу тільки „блюстителя“ митрополичого престола, бо питання про підлеглість київського митрополіта московському патріархови було не рішено. І от такими блюстителями один по другім були Методий, з початку ніженський протопоп (ім'я його було Максим Філімонович), а потім єпископ метиславський і оршанський; далі архієпископ чернігівський Лазар Баранович і нарешті ніженський протопоп Симеон Адамович. Всі ці особи для особистих користей були прихильниками Москви і їм через се не дуже сприяло духовенство. Одначе, коли московський уряд по проханню гетьмана Брюховецького надумав прислати в Київ митрополіта з Москви, згожуючись з Брюховецьким, що се треба для того, щоб „духовный чинъ на митрополитовъ, подъ рукою королевскою будучихъ, оглядываючись, въ шатости войску вредительный не былъ“, тоді Методий з'єднав ся з духовенством, добиваючись, щоби на Україну не присилано московського митрополіта; він від духовенства заявив такий протест київському воєводі Шереметеву: „Коли буде на те воля великого государя, сказав Методий, щоби відобрати у нас вільности і права і бути у нас митрополіту з Москви, а не по нашому вибору, то хай великий государ зведит всіх нас скарати, а ми на се не згожуємось. Коли приїде до нас московський митрополіт, то ми запремось в монастирях і хіба нас з монастирів за шию та за ноги виволочуть, тоді тільки московський митрополіт буде. В Смоленську тепер Філарет від духовного чина права і вільности всі відняв, духовний чин, шляхту і міщан всіх кличе чужевірцями. А коли в Києві буде далі митрополіт з Москви, то він і нас усіх Українців стане кликати чужевірцями, тоді тут в вірі розкол і розрух буде чи малий, і нам краще вмерти, аніж митрополіта з Москви прийняти“. Сей же самий Методий потроху і в иньших справах став ворожо заявляти себе до Москви. Він перший став лякати Українців тим, що приїде Ордин-Нащокін за для того, „аби спопілити всі городи українського народу“. Під впливом Методія в кінці Брюховецький повстав проти накликаних їм самим воєвод і пішов на згоду з Дорошенком. Лазар Баранович і Симеон Адамович хоч були

більше слухняні перед московськими воеводами, одначе при їх московській уряд, з огляду на духовенство, що з ними стояло, не відважав ся знов виступити з проєктом прийняти московського митрополіта, тим більше, що недавній осуд над Никоном в Москві викликав в Україні усякі поголоски ворожі Москві. А самі блюстителі головно пильнували про свої особисті інтереси і для них пускались на всякі подітичні інтриги, се треба сказати по Методію і про Адамовича; Многогрішний дуже не терпів його; нераз він кричав на протопопа: „ти за одно з Москалями мною торгуєш“. Не в ладах жив з ім і Самойлович, і нелади сі скінчилися задля Адамовича Сибірю.

За гетьманства Самойловича вже стало очевидним, що українській церковній автономії наступає кінець. З одного боку в митрополії за управи тих блюстителів, стали з'являтися дуже замітні непорядки, з другого боку старав ся захопити київську митрополію Іосиф Шумлянський, що титулював ся адміністратором київської митрополії і архимандритом київо-печерської лаври. Уважаючи на його прихильність до польського уряду і дуже явний нахил до унії, дуже натурально було відняти у його всяку гадку про київську митрополію. Для сего треба було митрополіта, що відповідав би вимаганням московського уряду і московського патріярха (патріярхом був в Москві тоді Іоаким), і се ясно розуміли в Москві, як видно з листів патріярха до Самойловича¹⁾. Найшов ся тоді й відповідний кандидат, щоби зайняти митрополичий престол. Се був Гедеон Святополк князь Четвертинський, єпископ луцький і острожеський, що втік з річи посполитої на Україну до Бутурліна, від утпеків православія, бо король дав йому знати, що коли він не прийме унії, то попаде в Марієнбурзьку кріпость. Самойлович нагадав висватати дочку свою за його свояка, а Гедеон згоден був, діставши митрополію, признати над собою верховну власть московського патріярха, тому сей Гедеон відразу всіми був признаний першим кандидатом на київського митрополіта. На Україну Гедеон прибув в осени 1684 року, а на початку другого року Самойлович дістав наказ з Москви: „радити з духовними всіх українських міст, з генеральною старшиною військовою і з усіми полковниками про те, кому бути митрополітом, хто є муж, вмільй в божественному писанію, тихий і розумний з тамошніх природних мешканців, а не з приїзжих, як тому митрополітови поводитись і яке по-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. Т. V., ст. 39 — 40, 42.

слушенство виявляти святійшому кир Іоакиму, патріярху московському і всеї Руси і його наступникам, обговорити, з яких причин і трудностей власть костантиннопольського патріярха скинути, в яким поважаню гетьмана, старшину і усе військо запорожське мати і про всякі церковні справи писати до св. патріярха московського, а до св. патріярха костантиннопольського ні про що не писати і не посилати, поважання ніякого до його не мати, під послухом у його не бути, і з його зверхности задля далекости до Костантинополя зовсім вийти, бо те, що було раніше — відлучення і благословенство костантиннопольське, принесено було заздрістю і заходом ворожим, особливо в теперішні часи, від боговідступника уніята єпископа львівського Йосифа Шумлянського і иньших, подібних йому, на розпусту церкви божої, від чого зросло чи мало розколів і упадок церкви в Червоній Руси і на Волині і в других місцях, і як київському митрополіту мати у себе під власттю всіх духовних українських городів¹⁾.

Собор зібрався, на йому було чимало людей, безпосередно залежних від гетьмана, і натурально, бажаного гетьманом Гедеона (1685—1690) вибрано. Коли його оповіщено про се, то він зараз же згодився бути посвяченим московським патріярхом, „не вважаючи на те, зазначає Бантиш-Каменський, що він дав клятву бути в усеї послухності у грецького патріярха, коли був вибраний ще єпископом“.

Однак українське духовенство не легко прийняло се відступлення від костантиннопольського патріярха. Зложився новий собор майже з одних духовних і на йому вироблено меморіал до Самойловича. В нім наперед доведено було, що треба спитати костантиннопольського патріярха, чи згоден він на відлучення від його київської митрополії; далі вказано, який поганий вплив може мати сей відділ на правобічних Українців, що можуть через брак єрархічних зв'язків зовсім підпасти унії; нарешті обставали за тим, що митрополіти московські, з якими патріярхи московські мусять зрівняти митрополіта київського, мають далеко меншу власть, аніж київський, що митрополіти московські ті ж єпископи, тоді як київському були підвласні єпископи; особливий натиск положено на те, що московські порядки можуть перешкажати шкільництву і книжності на Україні. Для сих останніх страхів у духовенства українського були доволі значні причини. В Москві далеко трудніше було писати і видавати книжки, аніж у Києві. Одинока

¹⁾ Соловьевъ — Ист. Рос. Т. XVI., ст. 29—30.

друкарня була в безпосередній власті патріарха, що боязько додивлявся за тим, як би не виникли які єреси. На Україні ж боротьба з унією могла йти успішно тільки дякуючи друкарням; було через се дуже небезпечно втратити їх. Лазар Баранович, що поїхав в Москву задля друкування своїх книг „Трубы словесь“, „Лири Аполона“, гірко нарікав, що в Москві „труби не швидко трублять“, а „Апольон не грає“. Теж саме могло стати ся і в Києві. На школи українські в Москві також дивились скося, уважаючи їх затроєними латинською отрутою, і коли Брюховецький ще в імени духовенства просив дозволити завести школу, то получив відповідь, що краще їх не заводити¹⁾. Коли ж зважити ще, що в Москві не вірили чистоті українського православ'я, бо сам патріарх Іоаким не вірив се́му, хоч він і вчив ся колись у Києві, то натурально можна було від підвладности київського митрополіта московському патріархови ждати немилых наслідків для української науки. Щоб пояснити московські відносини до українських богословів, можна навести хоч би запитання патріарха Іоакима Барановичу і Четвертинському про те, що таке флорентийський собор і як вони про нього думають; патріарх бажав його поставити так, щоб він не здав ся образливим: „Хочемо добути звістку від ваших книжок, бо ви скорше як ми маєте рукописні і друковані книжки“, сказав він. Коли ж Баранович відповів на запитання, зовсім по православному признаючи собор не важним, і коли Четвертинський відповів так же, тоді Іоаким похвалив їх за їх правовірність і завів мову про флорентийські погляди такі дрібні, що чути було, що говорить се чоловік, спеціально знайомий з ділом.

Стрівши протести від українського духовенства, московський уряд повинен був піти на уступки. Насамперед було прийнято, що треба від грецького патріарха добитись згоди на те, щоб київська митрополія вийшла з складу царгородського патріархата і задля сеї мети був посланий в Константинополь від царя дяк Никита Алексеев і від Самойловича Іван Лисиця. Страх, щоб не піднасти патріаршій анатемі, примусив Самойловича потурбуватись в сій справі. Посланим удалось досягнути бажане тільки після довгих клопотів, коли в сій справі взяв участь сам султан.

Тодіж дано згоду в Москві і на те, щоб київський митрополіт мав попередню владу. Гедеон заховав право мати на митрі стоячий хрест, як се мали здавна київські митрополіти, а не мали

¹⁾ Соловьевъ — Ист. Рос. Т. XI, ст. 213.

московські митрополіти; дозволено йому в усіх виходах і виїздах по епархії мати поперед себе чоловіка з хрестом, служити на килимі навіть і в Москві, в присутности самого патріярха і т. и.

Задля обачного правління Гедеона митрополією навіть правобічна Україна почала тягти до Київа. На се впливала згода константинопольського патріярха, се перше, а друге згода з Польщею, уложена 1686 року. В девятій статі сього трактата польський уряд обіцяв, що всі православні єпископи, котрих було п'ять (луцький, галицький, перемишльський, львівський і полоцький) будуть заховані при своїх правах та вільностях: православні, що живуть в сих єпископіях, не будуть змушувані до унії, а висше духовенство сих єпископій буде приймати посьвяту від київського митрополіта. Таким робом навіть головний ворог Четвертинського Йосиф Шумлянський повинен був йому покоритись¹⁾.

Але біда спіткала Самойловича після нещасливих кримських походів, і з його упадком стратив вагу і митрополіт Гедеон. Тоді відібрали у нього власть над архимандрією київо-печерської лаври, над братським монастирем і чернігівською єпископією. Тоді ж заборонено йому титулюватись екзархом і митрополітом всеї Руси²⁾.

Добившись головного, себ то залежности київської митрополії від московського патріярхата, завести усе иньше на новий московський лад було не важко. Більше важне лишилось тільки — завести цензуру, знищити соборне вибранне духовенством і мирянами духовних властей. За се і взялись телер.

Року 1690 вмер Гедеон, і на його місце вибрано все ще „черкаським звичаєм“ архимандрита київо-печерської лаври Варлаама Ясінського (1690—1707). Посвячено його в Москві. За його часів, хоч він був в добрих відносинах з патріярхом Адрианом, ішли з Москви безнастанні закиди київським книгарям за самовільне, без патріяршого дозволу, видаванне книжок. Особливо сильно нападали на тодішнього архимандрита київо-печерської лаври, Вояхевича, бувшого судю запорожського війська. Ще патріярх Іоаким, що усе бояв ся ересей, просто жадав, аби книжки прислали до його на цензуру. „Усе совітом робити наказує Паремійник; хтож робить без совіту, падає яко листе, спасеніє ж буває во многих совітах“ — так починаєть ся оден з його листів, де в кінці читаємо: „а далі вам усякі книжки, чи малі чи великі, ново

¹⁾ Арх. Ю. З. Рос. ч. I, Т. V, передм. ст. 149.

²⁾ Бантш.-Кам. Ист. Малор. Т. II. ст. 221.

зложені, як прийдець ся друковати, ранійш нам, сьвятійшому патріярхови, об'явить і написавши пришлїть, і ми роздивившись, благословенне подамо на відповідне, а не об'явивши і до нас ранійш не заславши, не слїд вам важити ся такі книжки друковати, щоб не підпасти вам якій карі церковній, заборонї, як непослушним¹⁾. Одначе сего указу архимандрит Вояхевич, як видно з листа його до патріярха Адрияна, не знав і через те дозволив видати деякі книжки без осїбного патріяршого дозволу. Приносячи патріярхови усякі перепросини, Вояхевич одначе не міг не зауважити: „се всім було відомо, що досї дозволяло ся без перепони усякі книжки по українському звичаю друковати; тепер ми дуже турбуємо ся, бо нас настрашив патріярший милостивий батьківський указ, що нїякої малої книжочки не можна друковати без архипастирського його милостивого указу. Не заперечаємо сего, але з радістю приймаємо милостивий архипастирський наказ і на превисоку, благородозумну розвагу, милостивий розсуд вашого архипастирства приносимо сю нашу болючу потребу: коли нам, богомольцям нашим, на усяку і меншу книжку по благословенне засилати до вас, нашого премилосердного отця і архипастиря, то всякому монастирю, всякому по рядку монастирському буде чимала перешкода. І не тїлько що порядку — і без хлїба будемо: мастностей сьвятий монастир має дуже мало, і що є — то як би нема. Увесь прожиток задля братнї і служебників, і пожива, і одежа і усяке будованне монастирське — то все з друку книжок та від милостинї милосердних богомольцїв, більше-ж нїяких доходїв не має“. Лист кінчить ся проханнем: „звели своїм милостивим архипастирським отечеським благословенством друковати в сьвятому монастирю нашому книжки, по нашому звичаю²⁾. Одначе згоди на се в Москви не було.

Після Ясїнського митрополїтом у Київі був Іоасаф Кроковський (1708—1718). Се був останній митрополїт, що був вибраний „черкаським обичаєм“. Дуже загадкова смерть Іоасафа, що приключила ся 1718 р. в Тверї. Казали, начеб то він був у зносінах з царевичом Олексїєм і вмер від отрути³⁾. Після Іоасафа чотири роки нікого не вибирали митрополїтом, але коли унїятські підступи примусили згадати про порожню катедру, то цар 1721 року зведїв вибрати в Київі, за відомом гетьмана

1) Арх. Ю. З. Р. т. I, ч. V, ст. 294.

2) Арх. Ю. З. Р. ч. I, т. V, N. CXIV, ст. 362—363.

3) Бантиш-Каменського Ист. Мал. Рос. т. III, ст. 257—258.

Скоропадського, митрополітом когось „доброго, розумного і „шкільного“ чоловіка з архимандритів, ігуменів чи еромонахів“. Вибрали тоді межигорського архимандрита Іродіона Жураковського, але по наказу з Петербурга він замість київської дістав чернігівську єпархію. Архієпископом же київським іменовано за згодою Петра і синода Варлаама Ванатовича, архимандрита новгородського тихвинського монастиря (1722—1730). Від того часу — каже Бантиш Каменський, пропав давний звичай вибирати вільними голосами митрополітів¹⁾.

Ванатовича в додатку титуловано тільки архієпископом, а не митрополітом, і за Петра I ні сам Ванатович, ні підвласні йому духовні не обзивалися за тим, щоб йому повернули старий титул. Тільки за Петра II Ванатович, під натиском духовенства, рішився на се. Він написав до царя про недогідности від пониження в титулі київського єрарха. „Коли я, читаємо в листі Ванатовича, смиренний богомолець вашого царського величества 1722 року був посвячений архієпископом київським, аби бути на сім престолі, тоді митрополічий титул відібрано від того київського престолу, і тепер єпископи уніятські титулюються митрополітами київськими і повагу київського престолу собі присвоюють. Та і монастирі благочестиві і нарід благочестивий, що живе в польській державі, через се відібране митрополітанської чести чимало заклопотані, а вороги зраділи і тих, що хитаються в вірі, легкодухих в благочестію, знов почали до своєї віри намовлювати і силоміць тягти до себе. Всемилоствійший царю! Заразом зо всім духовенством моєї пастви прошу вашого імператорського величества, щоб ви звеліли милостивим своїм указом бути митрополії при київському престолі, не мене ради, але ради слави божої і слави вашого всеавгустійшого величества і чести, і ради поваги сьвятого міста, де ранійш, ніж де, благодать божя і віра сьвята возсіяла“ і т. и. Проханне Ванатовича зісталося одначе без усьпіха, і до Єлисавети Петровни у Києві митрополітів не було, Єлисавета ж Петровна, після нових прохань з Києва і ще через те, що „певного указу про те, щоб київській митрополії не бути, ніде в синоді не знайшлось“, звеліла, з огляду на се, аби в місті Києві була митрополія по стародавньому звичаю²⁾.

¹⁾ Бантиш-Каменський Ист. Малорос. т. III; ст. 260.

²⁾ Очеркъ изъ исторіи кiev. епархіи въ XVIII в. Ф. А. Терновского (Чтенія въ историч. общ. Нестора лѣтописца, книга первая 1873—77 ст. 188—193).

Се стало ся 1743 року, коли Ванатовича давно вже не було архієпископом. Тяжка доля випала йому. Ворогував він з київським війтом, Дмитром Полоцьким, за для монастирських земель і підданих. Ся справа пішла в колегію заграничних справ, і війт, бажаючи доконати суперечника, доніс на його, що начебто він одного високоторжественного (цісарського) дня не правив молебня. Ванатовичу зведено було прибути до Москви, віддали там його суду тайної канцелярії і суд порішив „відняти у його сан“. Тільки за Єлисавети Петровни долю його полекшено, випущено з вязниці і сан його повернено йому¹⁾.”

Страчений 1722 року „черкаський звичай“ вільними голосами духовних і мірських людей вибирати єпископів, архієреїв, архимандритів, був дуже рідним українському народови і при вибираню низшого духовенства він дуже довго зіставав ся і потім; з висших же єрархів по старому звичаю вибирали до кінця XVIII віку тільки архимандритів київо-печерської лаври²⁾. Що до сільських виборів можемо навести слова проф. Лучицького з нагоди поданих ним кількох документів з Полтавського полку. „При тім значіню, каже він, яке надавали церкві і при праві громади — порядковати всі справи, що її дотикають ся, було натурально, що і сьвященник, що був частиною церкви, її служителем, підлягав зверхности громади. Як адміністративна одиниця громада вибирала отамана або війта; таким же правом користала ся вона і для вибора сьвященника: як і отаман, і війт се була особа вибрана громадою. Громади сел Козлова, Леякова і Студенків, як то можна бачити з документів, просто заявляють, що вони „приймуть“ сьвященника Гаврила Леонтевича „за духовного попа і богомольця“ свого. Мешканці з Самовиці право вибору означають докладнійш. З акта або „контракта“, уложеного громадянами сего села з сьвященником, ясно можна бачити, що яка небудь особа, чи вже присьвячена, чи ні, чи була духовна чи сьвітська; могла бути поставлена сьвященником, аби була вибрана громадою. Звичайно особа, що схотіла бути сьвященником, зверталась до якої-небудь громади, просячи у неї вибору, і коли громада уважала її відповідним для себе, то вибирала її. Коли вибрана особа не була ще посьвячена, громада заявляла, що прийме його своїм сьвященником,

¹⁾ Бантиш-Каменський Ист. Малорос. т. III, ст. 261, увага 311.

²⁾ Прошеніє малорос. старшинъ о правахъ, Кіев Стар. 1883, VI, ст. 329.

коли вона таким саном від його преосвященства буде ублаго-словлена. Що не самі духовні особи, вже посьвячені, але і свѣтські були вибрані свѣщениками, видно з того, що нпр. в селі Самовиці, хотів стати свѣщеником канцелярист переяславської консисторії Максимович, в с. Каратулї був свѣщеником бувший військовий товариш, і нерідко свѣщениками ставали прості козаки. Завдяки розповсюдженню письменности, в ті часи в кожному селі, як се видно з „описи“, з козаких компутів і т. и, існувала школа, так що кожному легко було стати свѣщеником¹⁾. Документи, на підставі котрих зроблені сї виводи, сягають навіть шестидесятих років минулого віку.

Про вибір духовенства ми находимо вказівки і в кодексі „прав, котрими судив ся український нарід“, в ч. VI, арт. 3, п. 1. „По сему пункту, читаємо в розвідці проф. Кистяковського, коли опсрощить ся посада свѣщеника в місті, місточку, або селі, старшина, фундатори і парафіяне, а в панських селах пан і парафіяне обовязані до чотирох місяців вибрати гідного чоловіка і представити його на потвердження архієрея. „Архієрей же, сказано в своді, без такого вибора і посьвідчення нікого не вибраного до тої церкви посьвячувати силоміць не має“. Колиж парафіяне і ин. в визначений час не виберуть гідного чоловіка на свѣщеника, і се станеть ся через їх недбалість, то епархіяльне начальство тоді має право визначити від себе свого кандидата. Такеж праве має воно і тоді, коли вибраний не має потрібних прикмет, і коли парафіяне в визначений час не виберуть на ново відповідного чоловіка²⁾.

Не охоче відставали від таких порядків на Україні. Навіть висша верства, старшини, шляхетство, почувала всю силу понесеної втрати. В петиції до Катерини II про те, щоб повернути їм їх давні права, вони між иньшим таке писали і про свѣщеників: „Вільний вибір духовних вже і після утворення свѣтїйшого синоду, за гетьмана Скоропадського був у нас, але кілька літ тому його знесено і окрім одної київо-печерської лаври, що й досі ще задержала се право, вільного вибору не буває, а іменують ся архієреем звичайно представлені від свѣтїйшого синоду, дуже часто навіть і з таких людей, що на

¹⁾ И. В. Лучицкій — Малорос. сельск. община и сельск. духовенство в XVIII в. Київ, 1883, ст. 8—9.

²⁾ Кистяковскій Очеркъ истор. свѣдѣній о дѣйствовавшихъ въ Малороссіи законахъ, ст. 108.

Україні і не постригали ся, ніяких заслуг тут не показали і звичаїв тутешніх не знають“. Петиція кінчить ся бажаннями, щоб давні вибори духовних вернули ся знову¹⁾.

Тільки висші єрархи помирили ся з новими порядками, що зруйновали старі відносини духовенства і селян на Україні. Займаючи завдяки своїй освіті висші духовні посади в цілій Росії, сі єрархи з Українців почали переймати ся інтересами всеросійської церкви. Стефан Яворський, блжуститель патріяршого престола і митрополіт рязанський, Теофан Прокопович, архієпископ новгородський, Теодосій Яновський, віце-президент синода і архієпископ новгородський, св. Дмитро Ростовський (Туптало), Тимофій Щербацький, митрополіт — з початку кивівський, потім московський, Арсеній Мацієвич, єпископ ростовський, Геннадій, архієпископ углицький — се все були Українці, але всі вони, бувши визначними діячами, турбовали ся не про українські діла. Сили свої вони віддавали почасти на те, щоб вернути назад старий патріярший престіл, почасти на оборону прав монастирів володіти землею і селянами. Катерині II їх опозиція була дуже не мила, союз із духовенством був би їй дуже користний, бо воно могло-б піддержати її яко оборонницю віри: вона скасувала на самім початку свого царювання, зараз після перевороту, котрим воно почало ся, указ Петра III про ікони, про домові церкви і навіть про монастирські добра. Далі силою фактів змушена і сама відбирати маєтности від монастирів (з початку се переведене було тільки в Великоросії), цариця ставала на доволі небезпечну дорогу, коли і чимало єрархів почало виступати з протестами. Справа Арсенія Мацієвича і готовість Катерини на найкрайніші способи, показує як немилі були їй всі протести духовенства. Через се можна зрозуміти і роздратований тон у відзивах її про українське духовенство, з котрого виходило багато тих протестантів. „Треба вам, писала Катерина в інструкції Румянцеву, іменуючи його президентом малоросійської колегії, пильно придивляти ся і за архієреями і їх підвластними, щоби вони не виступали з меж свого сана з ріжними звичайними у їх хитростями, підіймаючи иноді свою духовну власть над сьвітською, або сіючи в народі простім, готовім вірити бі-зна чому, різні клевети, користні їх замірам, а загальному покою не наручні; до того-ж відомо, що обучені богословію і призначені тут до духовних урядів, вони в за-

¹⁾ Прошеніє старшинъ Кіев. Стар. 83, N. 6, ст. 339—330.

кордонних польських і українських школах затроюють ся, по негідним правилам римського духовенства, многими принципами ненажерливої властолюбности, що своїми шкодними наслідками наповнили минувшість європейської історії. От через теж то повинні ви дізнати ся добре про власть тамошнього духовенства по всіх жилах, куди вона проника, а також про його маєтности і доходи. Через се потрібно, щоби в архієреї та архимандрити посьвячувано таких людей, від яких по смиренію і кріпости духовній, можна-б було ждати резонабельних сантіментів, тому не погано було-б, коли-б ви заздалегідь таких спостерегали і в свій час на важні архієрейські і архимандричі міста просто від себе їх кандидатами представляли, описуючи при тім їх знате, їх погляди і їх жите¹⁾.

Після злучення України з Росією менш всего, здавало ся, можна було ждати, що український нарід не знайде бажаного в церковно-єрархічних сферах. Одновірність Москви, здавалось, запевняла неможливість конфліктів з нею по сим питанням. Але на ділі вийшло инакше. Україні і в питаннях єрархічним і духовно-освітнім прийшло ся пережити чималу перемену:

1) Соловьевъ Ист. Рос. т. XXVI, ст. 46.